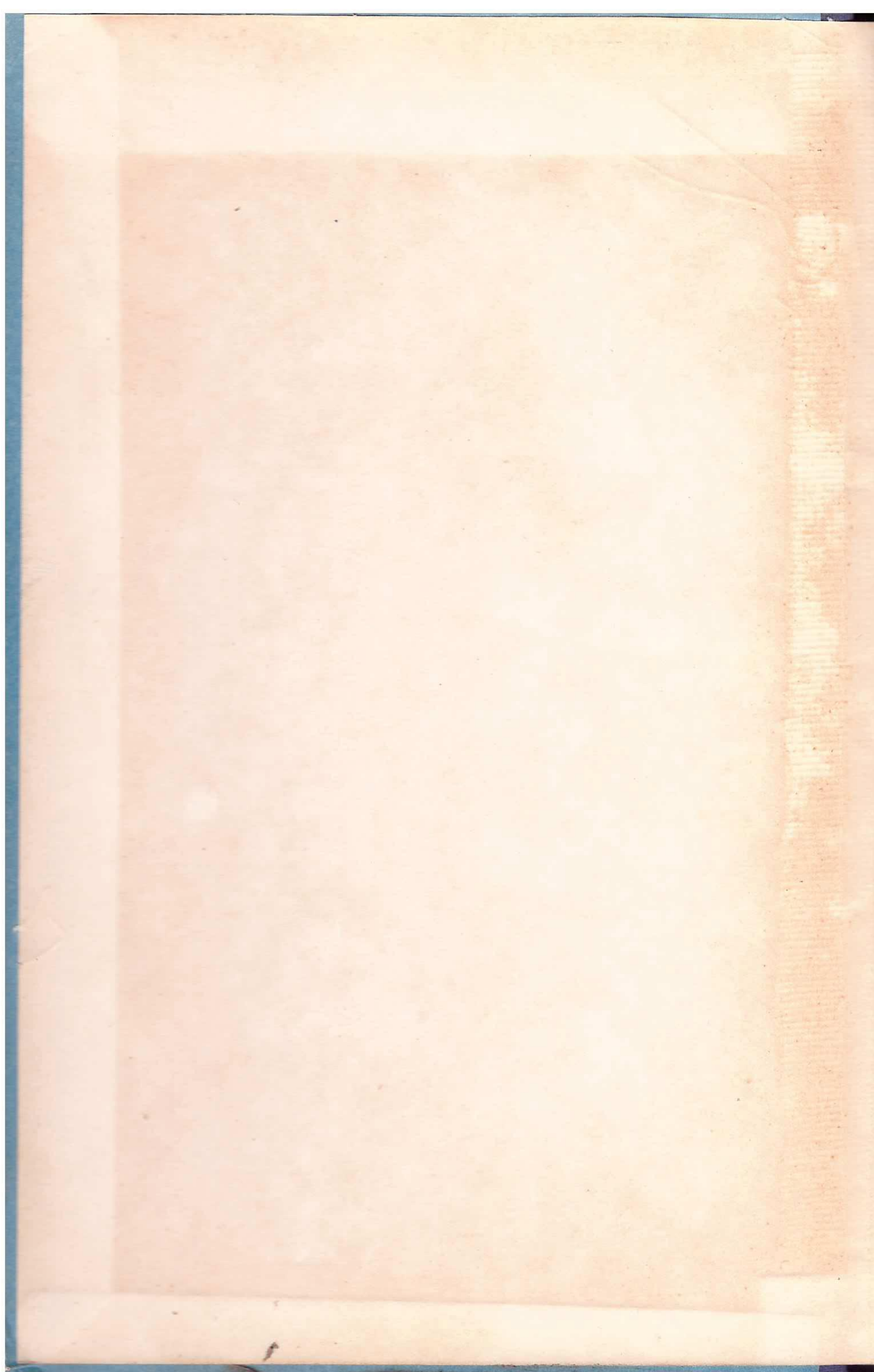

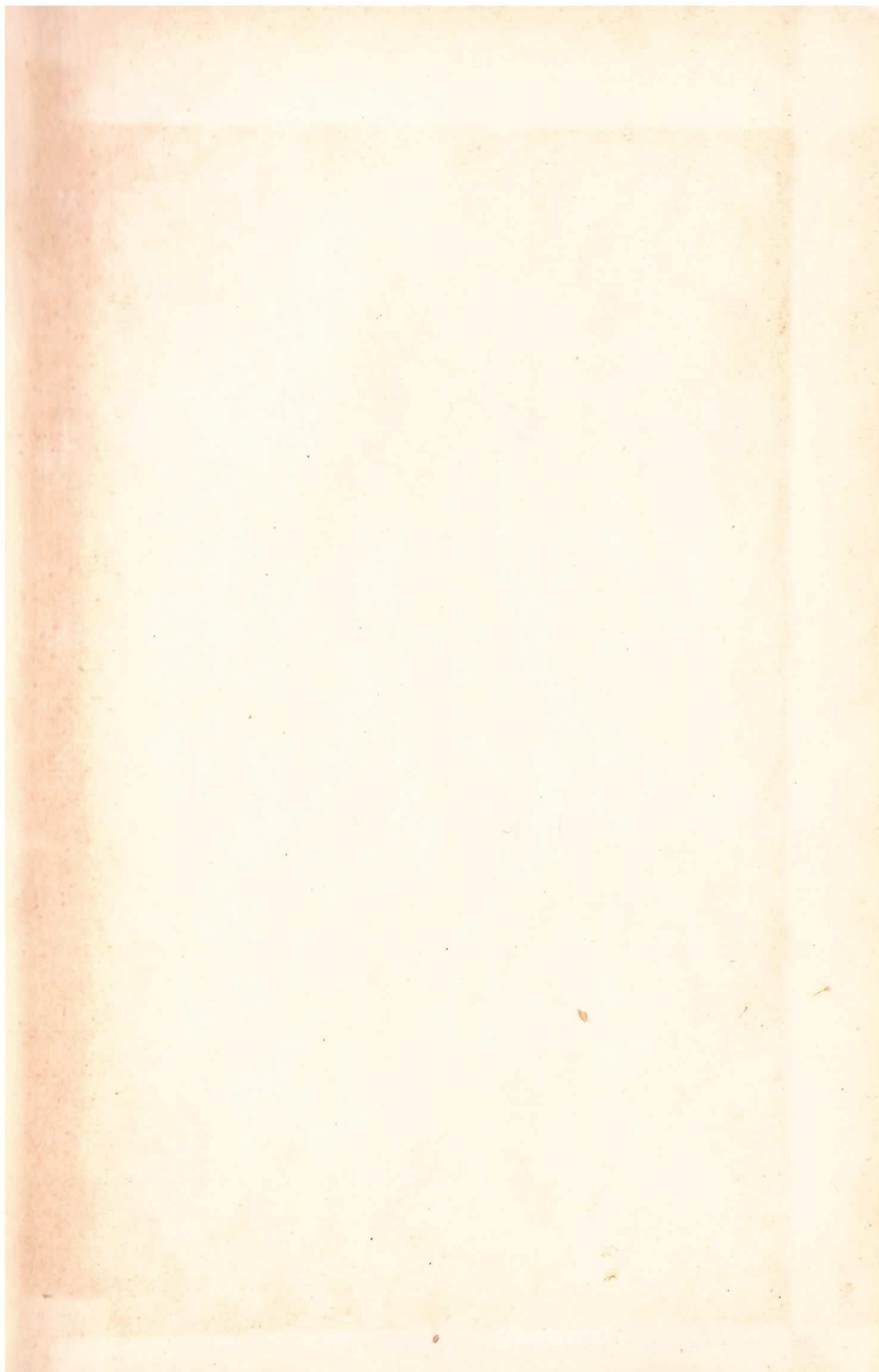
М.Т. ЛОМОВА

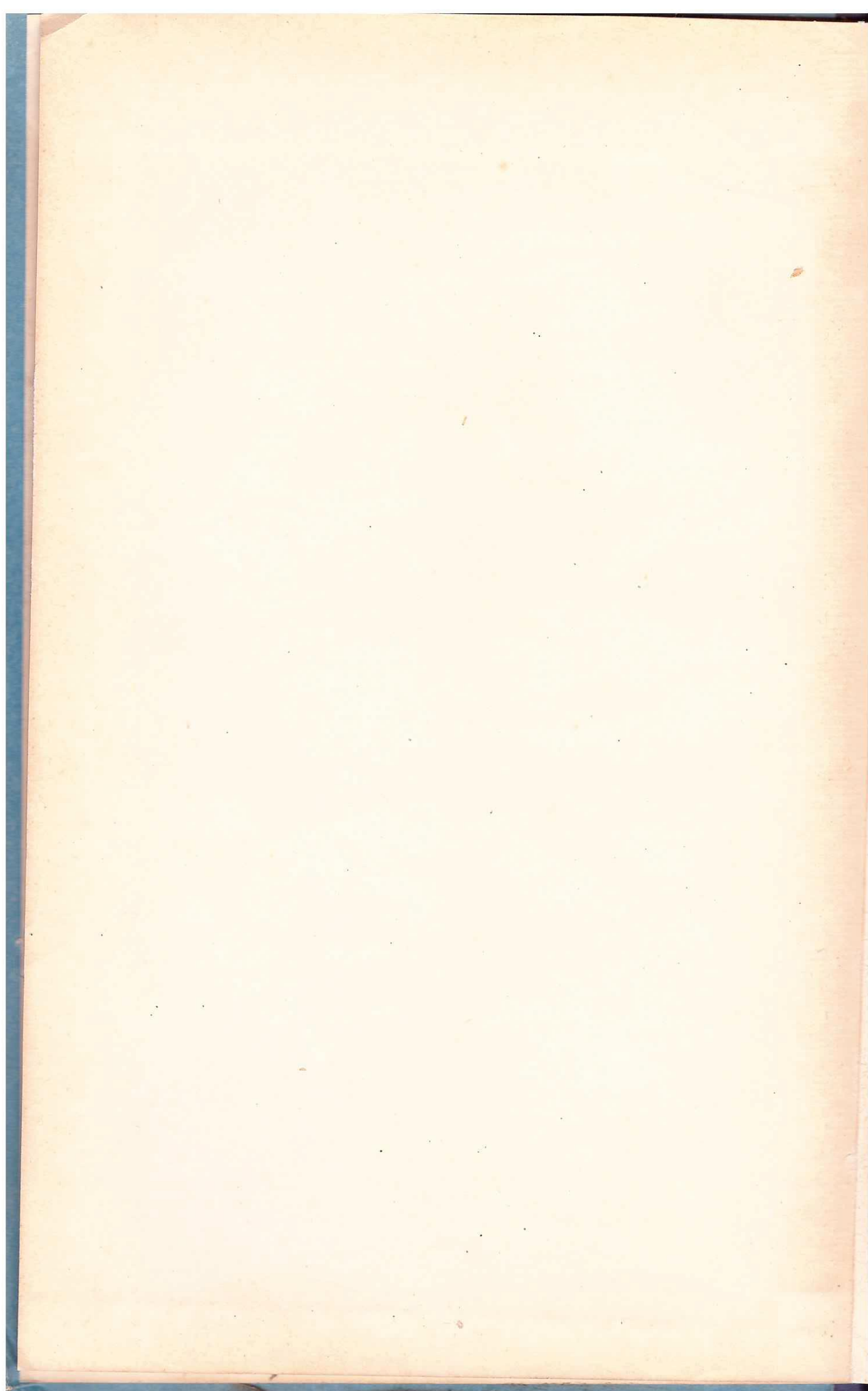
ЕТНОГРАФІЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ
І. ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ - 1957

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНЬОГО
ПРОМИСЛУ

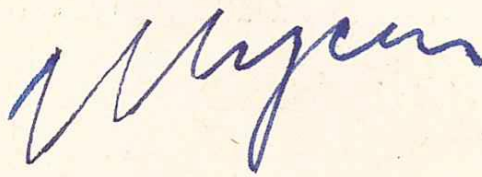
М. Т. ЛОМОВА

ЕТНОГРАФІЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ
І. ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1957

У книзі розглядаються етнографічні дослідження І. Франка і його публіцистично-етнографічні статті, присвячені побуту селян та робітників Галичини за часів капіталізму. Висвітлюються деякі питання теорії і історії етнографічної науки в працях Франка.

В праці використано етнографічні і публіцистичні статті І. Франка, його рецензії на роботи українських, польських, чеських та інших етнографів, листування Франка з відомими громадськими діячами того часу, архівні матеріали, а також його художні твори.

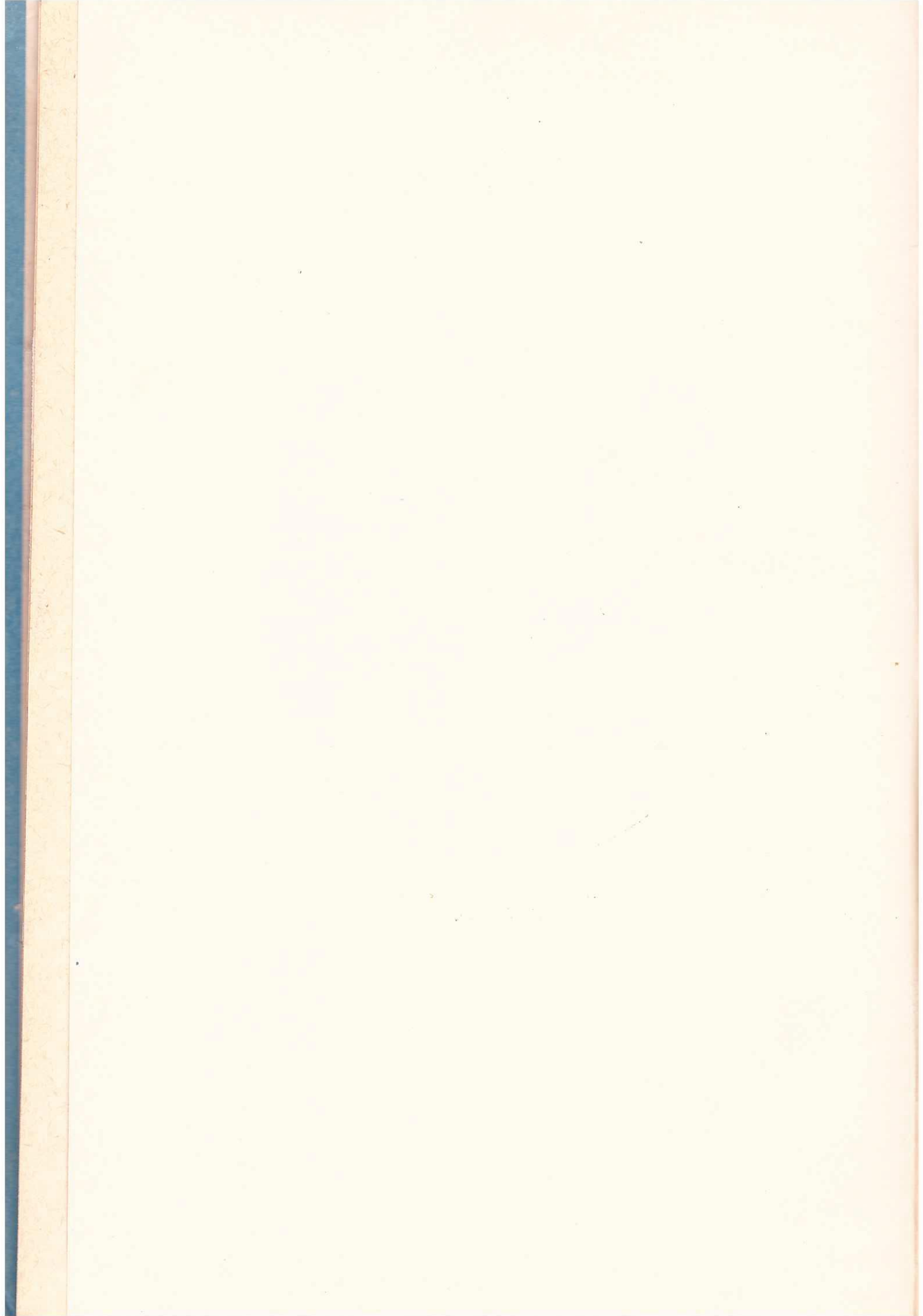
Відповідальний редактор

кандидат історичних наук

К. Г. ГУСЛИСТИЙ

Іван Якович Франко
(1856—1916)

«Історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками».

В. І. Ленін

ВСТУП

В період життя і діяльності Івана Яковича Франка Галичина перебувала під гнітом австро-угорської монархії. Реформа 1848 р., яка скасувала кріпосне право, не ліквідувала великого поміщицького землеволодіння. В руках земельних магнатів — графів Потоцьких, Радзівіллів, Бадені, Шептицьких, Сапег, Чарторійських та інших — залишилось 44,4% всієї землі. За землю, що дісталась селянам після реформи, вони повинні були сплатити поміщикам великий викуп. Крім того, поміщики захопили більшу частину лісів, лук і пасовищ, якими раніше користувались селяни. Десятки тисяч зруйнованих селянських дворів були продані за борги¹.

Злидні і голод гнали селянську бідноту в кабалу до поміщиків та куркулів або примушували її кидати своє господарство і шукати заробітку в містах Галичини. З часом розорення селян західних земель України набрало таких широких розмірів, що відстала промисловість Галичини не могла забезпечити їх роботою, і тому тисячі селян поповнювали ряди безробітних або емігрували до США, Канади, Бразилії та інших країн.

Промисловість Галичини розвивалась дуже повільно. Політика австрійського уряду була спрямована на те, щоб тримати Галичину на становищі колонії. Галичина була аграрним придатком промислових районів Австрії, джерелом сировини для неї і ринком збуту її товарів.

¹ Див. І. Франко, Літературна спадщина, т. I, К., 1956, стор. 354—367.

У другій половині ХІХ ст. в західних землях України головними промисловими центрами з значною кількістю робітників були Борислав, Дрогобич, Львів і деякі інші міста, що виникали переважно поблизу родовищ нафти, воску, солі, сірки. Борислав, у якому була зосереджена нафтова промисловість Галичини, став одним із центрів формування робітничого класу. Не випадково І. Франко в 1877 р. писав, що в Бориславі «найсильніше заступлена кляса робітницька» і що саме тому в усій Галичині це місто найбільш підходить «для студій не так поетичних, як більше соціальних»¹.

Матеріальні умови і правове становище галицьких робітників були неймовірно тяжкими. Робітники працювали по 14—16 годин на добу, одержуючи мізерну заробітну плату.

Робітнича газета «Ргаса», характеризуючи становище в Галичині, писала: «Не від сьогодні вже всі чуємо, — вся країна чує нарікання на загальну нужду, на загальний занепад і розлад, який можна відчутти в усіх верствах нашого суспільства, а передусім серед робітників. Економічні відносини стають щораз гіршими. Дорожнеча зростає, джерела заробітку висихають, підприємства закриваються одно за одним, капітали зникають з країни і так уже виснаженої, — і в результаті появляється на низах, на дні суспільства, дедалі більше людей без хліба, без пристановища, без прожитку і без надії — пролетарії»².

Економічна відсталість країни і хижацька експлуатація народних мас були причинами надзвичайно низького матеріального і культурного рівня робітничого класу Галичини. У відповідь на жорстоке соціальне й національне гноблення трудящі маси стають на шлях боротьби за поліпшення свого становища, включаються в активне політичне життя.

Під впливом буржуазної революції 1848—1849 рр., передової російської та української суспільної думки в Галичині зростає громадсько-культурний рух. У другій половині ХІХ ст. на західноукраїнських землях посилюється боротьба за соціальне і національне визволення, за об'єднання трудящих Галичини з усім українським народом.

¹ І. Франко, Борислав. Картини з життя підгірського народу. Вступне слово, «Друг», № 1, Львів, 1877, стор. 1.

² «Ргаса», № 6, Львів, 1879, стор. 21.

У цій боротьбі зростала українська демократична наука, публіцистика, література. На чолі революційно-демократичної течії в суспільному русі з середини 70-х років став Іван Якович Франко.

Поряд з революційно-демократичним напрямом в суспільному житті того часу існував буржуазно-націоналістичний напрям. Буржуазна націоналістична інтелігенція, яка була тісно зв'язана з пануючими класами і реакційним духовенством, від яких вона матеріально залежала, зраджувала свій народ і провадила роботу серед трудящих Галичини у вигідному австро-угорській монархії дусі.

Представники буржуазно-націоналістичного напрямку в етнографічній науці захищали антинародну, антинаукову буржуазно-націоналістичну теорію про «безкласовий» та «безбуржуазний» характер українського народу, який начебто споконвіку був «однорідним» за своїм соціальним складом. Характеризуючи у своїх роботах матеріальну або духовну культуру українського села — типи поселень, житло, одяг, їжу, промисли, звичаї, обряди і т. д., — буржуазні націоналісти ігнорували соціальні умови.

І. Франко боровся проти буржуазно-націоналістичних тенденцій і в своїх етнографічних дослідженнях довів, що тяжкі соціально-економічні умови життя народу негативно впливають на його культуру і побут.

Революціонер-демократ І. Франко палко любив український трудовий народ і глибоко ненавидів його гнобителів — «чужих» і «своїх». В багатьох публіцистичних та етнографічних статтях він на весь голос говорив про необхідність класової боротьби і зазначав, що національне визволення народу без зміни соціальних умов у країні мало що дасть народові, бо замість «чужих» панів прийдуть «свої».

Українські буржуазні націоналісти твердили, що українська нація начебто існує «споконвіку» і має винятковий характер, що український народ має «вроджені національні риси», які різко відокремлюють його від інших слов'янських народів, зокрема від російського. Ці реакційні погляди проповідував, наприклад, етнограф Ф. Вовк. Він заявляв, що в той час як у великоруського та польського народів є ясні ознаки етнічної мішанини, українці нібито зберегли свій слов'янський тип у «чистому» вигляді.

В цьому питанні І. Франко також виступив проти українських буржуазних націоналістів. У своїх працях про

побут і культуру українського народу він відстоював принципи єднання і братерства слов'янських народів, ідею дружби українського народу з російським; йому було зрозуміле почуття солідарності різних народів у боротьбі проти гнобителів, експлуататорів. В статті «Из России и для России» (1892 р.), одним з авторів якої був І. Франко, писалося: «Служение делу свободы в России мы считаем своей прямой обязанностью, как русско-украинских патриотов и радикалов, так как по нашему глубокому убеждению свобода и успешное национальное и культурное развитие нашей русско-украинской нации прямо зависимы и неразрывно связаны со свободой и прогрессом всей остальной России»¹.

Франко вважав, що тільки єдність східнослов'янських народів може забезпечити неперервний розвиток культури, науки і добробуту кожного з них.

Критикуючи П. Куліша, Франко писав: «Ба навіть слова (П. Куліша. — М. Л.): «В своїй хаті своя воля» не видержать критики. Не мовимо вже про минуше, про історію, ми ж досі ніколи не мали в своїй хаті своєї волі. Але ж і в будущині воля в нашій, українській хаті неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов'янських хатах»².

Все своє життя І. Франко боровся проти буржуазно-націоналістичних спроб похитнути споконвічну дружбу українського і російського народів.

В. І. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання» вказував, що «в кожній національній культурі є, хоча б нерозвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну»³. Це ленінське положення є методологічною настановою для радянських дослідників, які вивчають і оцінюють культурну спадщину народів СРСР. Радянська наука надає особливо великого значення діяльності тих представників дожовтневої культури, в творчості яких відображено наростання цих елементів.

Автор даної праці робить спробу дати загальний огляд діяльності І. Франка в галузі етнографії та проаналізувати

¹ «Народ», № 2, Львів, 1892, стор. 1.

² І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 179.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 8.

напрями цієї діяльності. Праця також ставить своїм завданням показати, що в основі наукової діяльності Франка-етнографа лежало почуття беззавітного служіння народові.

Слід відзначити, що характеристика, дана І. Франкові як фольклористу і етнографу в дожовтневій літературі, відбиває два напрями в громадській думці того часу.

В. Гнатюк, який повністю поділяв наукові погляди І. Франка і був його товаришем по роботі, підкреслював, що в своїх етнографічних дослідженнях І. Франко цікавився не тільки житлом, одягом, прикрасами, їжею, але й іншими сторонами життя робітників і селян, на які до нього не звертали зовсім або звертали дуже мало уваги¹.

Високо оцінював І. Франка як збирача етнографічних матеріалів Ф. Колесса. Він відзначав, що Франко, уважно вивчаючи економічні і соціальні сторони життя народу, далеко відійшов від романтичного дилетантства своїх попередників і цим самим став у своїх етнографічних дослідженнях на твердий науковий ґрунт².

О. Калитовський, що у 80-х роках примикав до демократичних діячів культури, в рецензії на передмову І. Франка до збірки О. Рошкевич «Обряди і весільні пісні с. Лолина Стрийського повіту» звертає увагу на те, що І. Франко виявляє поряд з піснями, відомими тільки в одній якійсь місцевості, типові пісні, відомі всьому українському народу, а також що він аналізує соціальний склад с. Лолина. «Цим виданням, — пише О. Калитовський, — положила Рошкевич, особливо ж Франко, для нашої етнографії чималу заслугу»³.

Якщо В. Гнатюк, Ф. Колесса, О. Калитовський відзначали прогресивний напрям етнографічних досліджень І. Франка, то зовсім з інших позицій підходив до оцінки діяльності Франка-етнографа буржуазний націоналіст Ф.Вовк. Говорячи про експедицію на Бойківщину з метою вивчення життя українського населення Карпат, він тільки згадує про участь І. Франка в роботі експедиції, цілком замовчуючи його матеріали, що виявляли соціальні суперечності в житті народу.

Буржуазний вчений О. Колесса в праці «Головні напрями й методи в дослідках українського фольклору»

¹ Див. Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ), т. XXI, ч. III, Львів, 1906, стор. 229.

² Див. Ф. Колесса, Матеріали до етнології і антропології, т. XXI—XXII, ч. I, Львів, 1929, стор. 9.

³ «Зоря», № 5, Львів, 1886, стор. 83.

тенденційно писав, що І. Франко в етнографічних дослідженнях був еклектиком. О. Грушевський пояснював етнографічні інтереси І. Франка його селянським походженням.

В радянський період наукова спадщина І. Франка була уважно розглянута і оцінена на основі марксистсько-ленінської методології. Але незважаючи на те, що вивчення етнографічних праць І. Франка має важливе наукове і політичне значення, в багатій франкознавчій літературі досі не присвячено ні одної праці їх критичному оглядові, і тільки побіжно цього питання торкаються при дослідженні фольклорної і літературної спадщини І. Франка. Так, в працях Є. Кирилюка¹, О. Дея², М. Матвійчука³ та ін. порушені питання про дослідницький метод І. Франка і про боротьбу вченого з буржуазними теоріями в галузі фольклористики та етнографії. М. Возняк зібрав і опублікував багато матеріалу, особливо з листування письменника, що в значній мірі розкриває діяльність І. Франка як етнографа⁴.

Вивчення наукової спадщини І. Франка в галузі етнографії дасть змогу, по-перше, охарактеризувати прогресивний напрям в етнографічній науці на Україні в другій половині ХІХ ст., що розвивався в тісному зв'язку з прогресивним напрямом у російській етнографічній науці; по-друге, показати, що І. Франко в умовах нового, капіталістичного етапу суспільного розвитку в економічно і політично відсталій Галичині під впливом марксизму і робітничого руху розвинув і відстояв у боротьбі з буржуазно-ліберальними, націоналістичними тенденціями кращі традиції прогресивної етнографії; по-третє, показати його прагнення розвінчати антинаукові твердження буржуазних етнографів і відкинути ідейно ворожу писанину українських буржуазних націоналістів про нібито «винятковий» характер України, її побуту і звичаїв, про «гармонію інтересів» і «безкласовість» української нації при капіталізмі; по-

¹ Є. Кирилюк, Іван Франко — великий український письменник, К., 1950.

² О. Дей, І. Франко — дослідник народнопоетичної творчості, К., 1953.

³ М. Матвійчук, І. Франко — критик фольклористичних досліджень Веселовського, Наукові записи Інституту суспільних наук АН УРСР, т. III, К., 1954.

⁴ М. Возняк, З діяльності І. Франка як етнографа, Первісне громадянство, в. I, К., 1928.

четверте, висвітлити значення етнографічних праць І. Франка для сучасної радянської етнографічної науки.

І. Франко написав понад 40 етнографічних досліджень, ряд рецензій і відзивів на етнографічні роботи українських, російських, польських та чеських учених. Письменник творчо використовував у своїх повістях, оповіданнях, віршах і поемах великий етнографічний матеріал.

Друковані в журналах і газетах різними мовами етнографічні матеріали І. Франка були мало доступні для широкого читача. Цю обставину використовували буржуазні націоналісти для того, щоб замовчувати і принижувати заслуги Франка в розвитку етнографічної науки. Але етнографічні праці Івана Яковича Франка яскраво свідчать про те, що він був видатним вченим-етнографом, провідні думки якого впливали і впливають на розвиток вітчизняної етнографічної науки.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД СПАДЩИНИ І. ФРАНКА В ЕТНОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ

Діяльність І. Франка як етнографа відбувалася в умовах, коли, незважаючи на значні залишки феодально-кріпосницьких відносин, в Галичині розвивався капіталізм. Великий вплив на формування світогляду молодого вченого мало зародження робітничого руху, зокрема серед львівських друкарів, будівельників. Наприкінці 70-х років І. Франко знайомиться з «Капіталом» Маркса, а також з іншою соціалістичною літературою.

Гостра критика капіталізму в праці Маркса «Капітал» допомогла Франкові зрозуміти ряд явищ розвитку капіталізму в Галичині. І. Франко уважно стежив за першими кроками класової боротьби пролетаріату в західних землях України, викривав буржуазний суспільний лад, показував у своїх творах жахливі картини обезземелення селян¹.

І. Франко старанно вивчав життя і побут народу, вчився у таких видатних мислителів як Белінський, Чернишевський, Герцен, Шевченко. В одному з своїх виступів письменник говорив: «Літ тому двадцять два нас, я і Михайло Павлик, перші ступили на дорогу, котра довела до нинішнього руху між селянами... Ми вивідували хлопську біду з російських книжок... Ми стали соціалістами. Нас манила спільність людей, громад, країв. Тих думок ми і нині не відрікаємося, бо соціалізм перший дав нам міцні основи для нашого народолюбства»². Проте слід підкреслити, що соціалістичні погляди Франка не спира-

¹ Див. А. Вірник, Є. Голубовська, Економічні погляди І. Я. Франка, К., 1956.

² І. Франко, Перші збори «Народної волі», «Хлібороб», № 15, Львів, 1893, стор. 100.

лись на теорію наукового соціалізму і мали багато спільного з утопічним соціалізмом.

Російські революціонери-демократи виклика́ли у І. Франка глибоку повагу і любов. У статтях і листах він з захопленням відзивається про твори Чернишевського, які справляли величезне враження на молодь Галичини. Так, у 1879 р. в листі до М. Павлика Франко зазначає: «Я знову по цілих днях упиваюся економією Чернишевського; що за шкода, що огромної часті його статей не видано, то єсть не передруковано з «Современника»; це золото, а не статті»¹. В іншому листі (1880 р.) він просить вислати йому твори Чернишевського в кількох примірниках².

У 1881 р. Франко писав до І. Белея: «Герцен займає всі мої вільні хвилини, і я багато з нього користаю для вироблення поглядів на суспільно-політичне життя...»³. А про Т. Г. Шевченка Франко говорив: «Доля переслідувала його ціле життя, та не покрила іржею золото його душі, не обернула його любові до людства в ненависть, ані його віри — в розпуку»⁴.

Під впливом матеріалістичних ідей, які Франко великою мірою черпав у працях основоположників марксизму і російських революціонерів-демократів, він вірно зрозумів роль мас в історії. Народ, його працю і боротьбу він вважав рушійною силою історії. Це пояснює і великий інтерес Івана Франка до етнографічної науки як засобу пізнання життя народу, його потреб.

Революційно-демократичне розуміння завдань етнографічної науки допомогло Франкові визначити місце етнографії як самостійної науки про людину, її побут і культуру. Як відомо, в той час у цьому питанні дослідники поділялись на два протилежних табори. Реакційний табір надавав етнографії другорядного значення і розглядав її як частину єдиної науки про людину — антропології⁵. Натомість прогресивні вчені визначали етнографію як цілком самостійну історичну науку.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, Чернівці, 1910, стор. 53.

² Там же, стор. 206.

³ М. Возняк, З життя й діяльності Ів. Франка в рр. 1881—1884, «Культура», № 2, Львів, 1925, стор. 51.

⁴ І. Франко, Тарас Шевченко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 431.

⁵ Див. Ф. Волков, Антропология и ее университетское преподавание, Ежегодник Русского антропологического общества, № 5, СПб., 1915, стор. 99—107.

І. Франка завжди особливо цікавили сучасні йому побут і культура народу, їх залежність від економічних, політичних та соціальних умов, від виробничої діяльності людей. Його не задовольняв тільки зовнішній опис етнографічних явищ, він намагався розкрити і пояснити їх соціально-економічними умовами, в яких жив народ.

В той час як буржуазний дослідник М. Могилянський скаржився, «що фабрика і відхожі промисли майже стерли з лиця землі всю етнографію»¹, І. Франко звернув увагу на умови життя і праці нового зростаючого в Галичині класу — пролетаріату і на те, як позначилось на житті та побуті селянства класове розшарування.

Для кращого розуміння сучасності Франко вважав необхідним вивчати і минуле народу, пам'яток якого, на жаль, як зазначав він, до нас дійшло дуже мало, а історики і етнографи більше «займалися князями, битвами, походами і менш всього народом і життям народнім»². Розвиваючи цю думку, Франко пізніше говорив: «...пізнати народ, це значить пізнати людей, що заселяють певну територію, отже, пізнати їх стан теперішній і минулий»³.

Таким чином, етнографія, на думку Франка, повинна займатись науковим узагальненням матеріалу з сучасного життя народу, а для кращого його розуміння вивчати і побут минулого. Висуваючи цю вимогу, І. Франко тим самим виступав проти методології прихильників буржуазно-націоналістичних поглядів в етнографічній науці на Україні, які ігнорували сучасне життя українського народу.

Франко вважав, що в етнографічному дослідженні сучасного і минулого життя народу треба обов'язково використовувати також дані інших наук — історії, економіки, статистики, археології.

Погляди І. Франка на завдання етнографічної науки збігаються з поглядами російських революціонерів-демократів. Так, наприклад, О. І. Герцен у статті «Вотяки і черемиси»⁴ порушував питання про умови життя пригнобле-

¹ Н. Могилянський, Поездка в центральную Россию для собирания этнографических коллекций, Материалы по этнографии России, т. 1, СПб., 1910, стор. 1—2.

² І. Франко, Рецензія на журнал «Космос», «Правда», в. IV, Львів, 1879, стор. 260.

³ І. Франко, Найновіші напрямки в народознавстві, Твори, т. XIX, 1956, стор. 143.

⁴ Див. А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, т. I, Пгр., 1919, стор. 422.

ної царизмом народності — удмуртів, про залежність культури і побуту від виробничої діяльності народу, від історичних, економічних і географічних умов. Він намагався звернути увагу громадськості на життя цього народу.

У своїй програмі для збирання етнографічного матеріалу, складеній у 1838 р., Герцен говорив про потребу вивчати міський і сільський побут народу, бо «ніщо не повинно пропадати з побуту народного»¹. Він ще тоді підкреслював думку про необхідність вивчати насамперед сучасний побут народу, протиставляючи свої вимоги вимогам представників реакційно-романтичного напрямку в етнографічній науці — міфологічної школи.

Надаючи великого значення вивченню народних свят, звичаїв та обрядів, бо «це — букви, з яких складається мова про народний побут, і в цій мові має місце і пісня, що її співає селянин, і легенда, яку розповідає стара людина своїм онукам»², Герцен критикує представника міфологічного напрямку Сахарова за ідеалізацію старого патріархального побуту Росії. Сахаров зібрав багато відомостей про звичаї наших предків, писав Герцен, «але не тільки звичаї старих часів важливі; поряд з ними стоять теперішні обряди, якими супроводжує народ найважливіші події свого життя, як весілля, похорони»³.

На етнографію як на історичну науку дивився і М. Г. Чернишевський. «Безумовно, найближчим предметом наших думок повинна бути розвинена цивілізована людина, її моральні і громадські установи, поняття, потреби. Але ці установи та поняття жили так довго, складались і змінювались внаслідок стількох різноманітних умов, що часто буває важко вирішити, в чому їх первісна суть і в чому пізніші зміни; не знаючи цього, часто буває важко вирішити, що саме у відомому нам звичаї або установі ми повинні вважати необхідним для нас, які сторони відображують дійсні потреби, які віджили свій час і в нових умовах продовжують своє існування лише за законом косності, який панує і в суспільних відносинах, як в світі фізичному»⁴.

¹ А. И. Герцен, Программа сообщений для составления общих заключений о губернии, Полное собрание сочинений и писем, т. II, стор. 183.

² Там же, стор. 133.

³ Там же, стор. 241.

⁴ Н. Г. Чернышевский, Рецензия на 3-й том журнала «Магазин земледелия и путешествий» Фролова, «Современник», № 1, СПб., 1885, стор. 24.

Ці думки Чернишевського, Герцена і Франка дають можливість зрозуміти, яке значення надавали революціонери-демократи питанням вивчення сучасного життя народу, і разом з тим показують їх провідну роль у розвитку прогресивної етнографічної науки в Росії та на Україні.

Перші кроки діяльності І. Франка як етнографа припадають на кінець 70-х років. Саме в цей час у Наддніпрянській Україні провадилась велика етнографічна робота, розгортало свою діяльність Російське географічне товариство, організовувались експедиції, публікувались етнографічні і фольклорні матеріали («Труды» П. Чубинського, збірники Ів. Рудченка, М. Драгоманова та ін.). Все це викликало пожвавлення етнографічної роботи і в Галичині.

В 1876 р. у Львові в журналі студентської молоді «Друг» М. Павлик при участі і допомозі І. Франка порушив питання про потребу етнографічно-статистичної роботи. Провідною думкою у виступі М. Павлика було те, що етнографічна наука повинна розглядатись не як «ціль сама для себе, а для поправлення людського життя, а передовсім і найбільше робочої маси нашого люду»¹.

М. Павлик відстоює думку про необхідність вивчення побуту і культури всього українського народу, незважаючи на те, що він штучно роз'єднаний кордонами. В той час як українські буржуазно-націоналістичні і польсько-шляхетські елементи Галичини, вислужуючись перед австрійською монархією, тенденційно твердили про етнографічну відокремленість її населення від населення Наддніпрянської України, М. Павлик та І. Франко заявляли, що «Галичина і Україна — одно»² і що вивчення культури і побуту українського народу стверджує це безперечно.

Свої етнографічні спостереження І. Франко почав дуже рано. «Скінчивши сьому клясу, — згадує він в листі до М. Драгоманова, — я перший раз пустився під час вакацій в дальшу дорогу... Я поїхав залізницею до Стрия, а звідси рушив сільським трактом на Синьовидне та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Старий Мізунь, Велдіж (Шевченкове. — М. Л.), Лолин (рис. 1, маршрут 1874 р., перший. — М. Л.)... Вернувши з Лолина в Дрогобич, я пустив-

¹ М. Павлик, Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині, «Друг», № 16, 1876, стор. 253.

² Там же.

ся в противний бік — на Опаку, Смільну, Тур'є, Волосянку»¹ (рис. 1, маршрут 1874 р., другий).

Під час подорожування Франко записав багато народних пісень, коломийок, оповідань.

У 1876 р. у журналі «Друг» І. Франко відкриває розділ «Із уст народу», в якому публікує зібраний фольклорний матеріал, а в 1877 р. і свої перші реалістичні оповідання з робітничого і селянського життя. У цих творах він намалював картини тодішнього суспільства, широко використовуючи етнографічні спостереження («Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник»)². Про те, що І. Франко як художник слова широко використовував свої етнографічні спостереження, свідчить і його передмова до циклу «Борислав», яка є першим, хоч і мініатюрним, етнографічним нарисом.

У 1878 р. І. Франко разом з М. Павликом видають революційно спрямовані журнали: «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». У цих журналах і польській робітничій газеті «Ргаса» Франко виступає з своїми спостереженнями над важкими умовами життя народу. Характеризуючи матеріали, вміщені в журналі «Громадський друг», Франко писав: «Журнал «Громадський друг» помістив ряд звісток про побут народу в різних верствах і сторонах, звертаючи увагу на економічний їх побут і на психологію суспільних відносин»³.

У журналі «Дзвін» з ініціативи Франка було відкрито розділ «Вісті з Галичини». В листі до О. Рошкевич з цього приводу він пише: «Як будемо бачитись, я скажу Вам, котрі питання особливо важні і цікаві для нас і за котрими треба розпитувати на селі... Натепер однако головна річ кореспонденції і факти про слідуючі питання: 1) Хроніку сільських випадків у с. Лоліні; 2) Оповідання жінок про своє життя і господарювання; 3) Докладне оповідання про Лолинську школу»⁴.

У статті «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні

¹ Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, лист І. Франка до М. Драгоманова від 2 квітня 1896 р.

² Див. М. Походзіло, Робітнича тематика в творчості Івана Франка, К., 1956.

³ І. Франко, Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в., див. М. С. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, К., 1955, стор. 241.

⁴ Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, лист І. Франка до О. Рошкевич від 14 вересня 1878 р.

і у Франції» (1878 р.) Франко порівнює умови життя і праці селян та робітників у Галичині і в інших країнах. Всупереч українським буржуазним націоналістам, які пропагували невірні положення про «безбуржуазність» української нації, про відсутність у ній робітничого класу, Франко твердить, що капіталізм розвивається на західноукраїнських землях, що його розвиток вже породив нові класи суспільства — робітників та буржуазію і, як і в інших країнах, посилює злидні народу. Тут же І. Франко гостро критикує українського буржуазного публіциста Р. Ковшевича за ідеалізацію селянського побуту в капіталістичній Франції і доводить наявність у цій країні, поряд із заможними, великої кількості безземельних селян.

Чималий інтерес становить також стаття Франка «Що це за інтелігенція галицькі попи?» (1879 р.), в якій на етнографічному і статистичному матеріалі він доводить, що духовенство належить до пануючих класів і експлуатує народні маси. Про те, що Франко зібрав великий етнографічний матеріал, який дав йому можливість зробити певні соціальні висновки, свідчить його лист до О. Рошкевич (на жаль, не датований): «Постарайся зібрати деякі матеріали — оповідання, колядки, весільні пісні, щедрівки, а також як можна докладніше про господарство попівське, звертаючи увагу на такі питання: 1) Як виглядає попівський двір, чи новий чи старий, скільки вікон і куди обернені, як у середині, які покої, підлоги, меблі, як виглядає кухня, скільки господарських будинків і які, скільки худоби, скільки слуг і служниць, що їдять слуги, в чім ходять, яка їх денна робота, що їсть родина попівська, які вживає страви: сніданки, обіди, підвечірки, — останні матеріали треба збирати на протязі життя і то як можна докладніше»¹.

В коло наукових інтересів І. Франка входило і дослідження духовної культури трудящих, народних обрядів, звичаїв та зв'язаних з ними пісень, приповідок, замовлянь, оповідань, казок. До збирання матеріалу він залучає кореспондентів з периферії. Досить яскраво цю сторону діяльності І. Франка розкриває його листування з О. Рошкевич у 1878 р., якій він часто нагадував про своє прохання збирати етнографічний та фольклорний матеріал. Зібрані нею весільні пісні й обряди Франко характеризує такими словами: «Ще в Долині в суботу рано читав твої ладканки, і ти не повіриш, як вони мені сподобалися!..

¹ Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3.

Рис. 1.

Це, певно, тому, що перший раз трапляється мені бачити одну групу пісень в цілості, і то ще в такій повній і багатій. Але скільки там пречудних образів попри дикій і напіввиробленій формі, — скільки чуття, скільки геніальних порівнянь, скільки глибокостаровинних споминок та округлин, що становлять цінний матеріал соціологічний, етнологічний і мовний. А скільки здорових, ясних і правдиво людських поглядів на життя! З якою теплотою оспівана доля жінки перед її шлюбом і по шлюбі! Якими широкими рисами змальований стан народу, що був колись у глибокій старовині»¹.

Пізніше, друкуючи зібраний О. Рошкевич матеріал, І. Франко в передмові подав лаконічний, але надзвичайно яскравий з соціального погляду етнографічний опис с. Лolina.

Про те, наскільки різноманітними були інтереси І. Франка в галузі етнографії, свідчать його творчі плани. Він мав задум, наприклад, написати спеціальну працю про дітей, використавши для цього як опублікований, так і неопублікований, зібраний ним самим або його друзями етнографічний матеріал. В архівних матеріалах згадується кілька варіантів такої праці: «Діти в малоруських піснях і повірках на підставі матеріалів, зведених у IV томі «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» Чубинського», «Погляди на діти у різних народів, головню у русинів», «Погляд малоруського люду на жінок у тяжі»². В одному з своїх листів до О. Рошкевич (1879 р.) Франко повідомляв: «А займаюсь я тепер головню одною працею «Погляд на дітей у слов'янських народів, а передовсім у русинів» і далі в листі перелічував, які саме матеріали треба збирати до цієї роботи: «1) Повірки і звичаї при родах, які говорять про матір, дитину, вітця, бабку-повитуху; 2) Обряди і звичаї при хрестинах»³.

Ув'язнення Франка в 1877 і 1880 рр., зв'язок з львівськими і дрогобицькими робітниками, а також численні подорожі по Галичині зводили його, як згадував сам Франко, «докупи з великою силою різних людей», від яких

¹ М. В о з н я к, З діяльності І. Франка як етнографа, Первісне громадянство, стор. 147.

² Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 473.

³ Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, недатований лист до О. Рошкевич.

він мав нагоду записувати «різномірний етнографічний матеріал»¹.

Після другого арешту в 1880 р. І. Франко, не маючи засобів до існування, змушений був деякий час жити в рідному селі Нагуєвичах і займатися селянською працею. В цей час він зібрав багато етнографічних матеріалів, які були надруковані поряд із зразками народної творчості в створеному ним у журналі «Світ» розділі — «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу».

Зокрема, в с. Нагуєвичі, Коломийському і Стрийському повітах і в Дрогобичі Франко зібрав матеріали, що характеризували народні вірування на Підгір'ї. Він висловлював думку про те, що «звичай впливає з вірування», але часто буває так, що давнє вірування забувається, а звичай продовжує жити в побуті народу².

Збираючи пісні, приказки тощо, І. Франко одночасно вивчав і ті соціально-економічні та побутові умови, в яких вони народжувались. Значно пізніше, узагальнюючи свої погляди в цьому питанні, він писав, що «зв'язок пісні з життям, з історією народу, його національною свідомістю та соціальними почуттями очевидний, і тому практичні досвіди над поодинокими піснями дуже часто дозволяють нам заглянути ближче в те, з яких сфер і груп народної масишлили дані пісні, в яких сферах оберталися і яким інтересам і поглядам служили»³. Старі пісні були для Франка джерелом пізнання давнього побуту народу, бо вони «влучними рисами характеризують давнє сімейне і громадське життя, торгівлю, воєнні походи, народні збори тощо»⁴. Народні приказки допомагали Франкові зрозуміти тогочасні відносини і уявлення людей, бо приказка, на його думку, завжди основана на спостереженні життя, тому і народ про приказку каже: «Не приказка, а правда»⁵.

У 80-х роках І. Франко намагається організувати масове збирання матеріалів про життя і побут українського

¹ І. Франко, Передмова до першого тома Галицько-руських народних приповідок, Етнографічний збірник, т. XVI, Львів, 1901—1905, стор. 6.

² Див. Франко, Людові вірування на Підгір'ю, Етнографічний збірник, т. V, 1898, стор. 160.

³ І. Франко, Студії над українськими народними піснями, т. I, Львів, 1913, стор. 6.

⁴ I. Franko, Das älteste ruthenische Volkslied, «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft I—II, Відень, 1907, стор. 27.

⁵ Етнографічний збірник, т. XXIV, 1908, стор. 592.

народу, розширити територію етнографічних досліджень, залучивши до цієї роботи більше представників інтелігенції, особливо студентської молоді. В журналі «Світ» він закликає до вивчення життя і побуту рідного краю і народу «в цілій, нерозлучній єдності»¹. З цією самою метою в 1883 р. письменник створює «Етнографічно-статистичний кружок» у Львові, заохочує члена Краківської Академії наук професора І. Коперницького до організації етнографічної експедиції на Бойківщину, Лемківщину та в інші місцевості українських Карпат для дослідження звичаїв, обрядів і зв'язаної з ними усної народної творчості. Через цей гурток він прагне поширювати серед народу прогресивні думки. Про завдання етнографічно-статистичного гуртка Франко писав до Драгоманова: «При академічнім братстві зібралась громадка охочих людей 10—15 і зав'язують «кружок» етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу. Чи буде з тої муки хліб, — не знати, але на всякий спосіб я докладаю і докладатиму роботи, щоб хоч що-небудь вийшло. Отсе вчора зладив програму, котру нині візьмемо під дискусію. А слідуючого тижня я хочу дати відчит про метод і цілі статистики. То саме треба зробити і для етнографії. Нехай люди хоч пізнають, як виглядає предмет, — все-таки не на одно їм отворяться очі, на що досі дивилися, а не бачили»².

Франко вказував, що в завдання гуртка повинні входити підготовка і, по можливості, видання бібліографії книжок, статей і заміток з етнографії і статистики українського народу, а також збирання матеріалу серед народу шляхом проведення періодичних екскурсій. Для роботи гуртка Франко наполегливо збирав літературу, причому особливо його цікавили праці російських учених. Про це свідчить один з листів до Драгоманова в 1883 р.: «Особливо потрібні нам збірники великоруської людвої літератури та деякі їх опрацювання»³; в іншому листі, теж у 1883 р., Франко повідомляє, що він уже зв'язався з «Русским географическим обществом» у Петербурзі і з «Обществом истории и древностей» в Москві⁴.

У 1883 р. І. Франко склав програму для вивчення жит-

¹ «Світ», № 18—19, Львів, 1882, стор. 325.

² Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. I, К., 1928, стор. 48.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 56.

тя і світогляду народу¹. Пізніше за його участю гурток організував подорож по західних землях України за таким маршрутом: Львів, Стрий, Дрогобич, Борислав, Мразниця (передмістя Борислава), Східниця, Урич, Підгородці, Корчин, Верхнє і Нижнє Синьовиднє, Бубнище, Болехів, Гошів, Калуш, Станіслав, Коломия (рис. 1, маршрут 1884 р.). Члени етнографічно-статистичного гуртка мали на меті «доочне знайомитися з життям і економічним побутом рідного народу, з красою і природними скарбами та історичними пам'ятниками свого краю, а з другого боку, освіжувати і ширити почуття народнє»².

Під час подорожі члени етнографічно-статистичного гуртка разом з І. Франком знайомились з робітничим побутом на соляних промислах біля Дрогобича, на фабриці гнутих меблів в с. Підгородець, на нафтових та озокеритних копальнях у Бориславі і з селянським побутом в навколишніх селах.

За рік свого існування гурток провів дванадцять засідань, на яких були заслухані доповіді І. Франка та інших членів гуртка про етнографію і статистику, проводились теоретичні дискусії про методи дослідження³. Були також заслухані доповіді про скасування панщини в Галичині, про жіночу неволю в народних піснях, про народні загадки, про події 1848 р. у Східній Галичині, про українські народні пісні тощо.

Роботу гуртка Іван Франко популяризував у газеті «Діло», де в 1884 р. були надруковані такі його праці: «Засідання етнографічно-статистичного кружка», «Нашим молодим мандрівникам в дорогу», «Мандрівка руської молодіжі».

Вперше в історії української етнографії І. Франко у 80-х роках почав досліджувати побут робітників в Галичині у тісному зв'язку з їх економічним та політичним становищем. Зібраний матеріал він узагальнює в ряді публіцистичних статей, надрукованих в прогресивному журналі «Світ» та робітничій газеті «Раса», зокрема в таких, як «Робітники і трудівники» (1879 р.), «Робітниче питання»

¹ На жаль, сама програма не збереглась; про неї є лише згадка в листі І. Франка до Драгоманова від 27 жовтня 1883 р.

² І. Франко, Мандрівка руської молодіжі, «Діло», № 85, Львів, 1884, стор. 1.

³ І. Франко, Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в., див. М. Возняк, З діяльності І. Франка як етнографа, Первісне громадянство, стор. 161.

(1881 р.), «Дещо про Борислав» (1882 р.). На особливу увагу заслуговує його стаття «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата в р. 1870» (1881 р.). Тут Франко, навівши офіційні статистичні дані про переважання у промисловому виробництві праці жінок і дітей, про 14—16-годинний робочий день, дуже низьку заробітну плату, докладно описує робітничий побут, а також характеризує капіталістичні «звичаї» на підприємствах.

Іншим питанням, над яким працював Франко у ці роки, було вивчення селянського побуту в тодішній Галичині. У газеті «Діло» він пише про те, що дала селянам реформа 1848 р. В публіцистичних статтях «Нечувана безпримірна річ» (1883 р.), «Ліцитації господарств селянських і мало-міщанських в 1873—1883 рр.» (1884 р.) Франко викриває хижацтво поміщиків, які разом з суддями та адвокатами обдурювали і грабували темне селянство, вщент руйнували селянське господарство. А в статті «Dwory» i chaty w Galicji i na Bukowinie» (1886 р.) він показує процес класового розшарування галицького села в зв'язку з розвитком капіталізму. Викривальною була також стаття І. Франка «L'extorsion des nédoimkas» (1883 р.) про стягнення недоїмок з селян Галичини у 80-х роках ХІХ ст. В плані своїх вимог щодо висвітлювання побуту українського народу І. Франко критикує польського буржуазного публіциста Ясінського за неправильну оцінку процесу розвитку капіталізму в Галичині, вказує на неможливість «суспільної гармонії» між «дворами» і «хатами». Злидні, темноту і убогість — ось що, як зазначав І. Франко, приніс капіталізм в життя і побут галицького села.

Вивченням селянського побуту займалися і буржуазні етнографи. Однак тільки І. Франко, перший після Шевченка, вирішує етнографічні питання в соціальному плані. На противагу буржуазно-об'єктивістському погляду на селянський побут, звичаї і обряди він гнівно викривав шкідливий вплив звірячих законів капіталістичного суспільства на побут народу і розвиток його культури, з великим співчуттям писав про страждання трудящих в умовах капіталізму.

В той час як М. Драгоманов у своїх листах радив, щоб «Етнографічно-статистичний кружок» зайнявся вивченням стародавніх залишків у звичаєвому праві, І. Франко підпорядковує етнографічні дослідження вимогам сучасності. Як свідчить його листування, він критично ставиться до порад М. Драгоманова. «Про суди громадські, — пише

він у листі до адресата від 14 травня 1884 р., — у нас дуже мало можна буде зібрати матеріалу, так як в тім згляді громади наші мають дуже малесеньку автономію, та й то кожний поступок згори приписаний. Цікавіші речі я надіюсь з часом зібрати по наслідственному праву (у мене вже тепер набереться невеличка колекція мужицьких тестаментів і шлюбних інтерциз, їх треба тільки де в чім доповнити і обробити). Впрочім, мені здається, що звичаєве право у нас, чим далше, все більше відтискається від життя, так що і тепер уже головні його контури відтворити можна хіба по бесідах, приказках та лиш деяких нечисленних правових звичаях. Тому я думаю, що студіум того права, хоч безперечно важне для науки, для практичних потреб наших в теперішній хвилі менше нагоджується, а матиме переважно лише теоретичне значення. Інша річ студіум економічного боку, громадського і приватного життя, той студіум справді мусить нам дати могуче срудіє до дальшої боротьби. А що звичаєве право запевно і досі має великий вплив на ті економічні форми, в які раз у раз укладається і перекладається життя народне, то з цього боку й право звичаєве мусить також мати для нас свою вартість»¹.

Саме з цієї точки зору І. Франко досліджував звичаєве право в житті українського народу. Він вмістив у журналі «Світ» (1882 р.) дві розвідки з цього питання: «Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах» і «Суд громадський в селі Добрівлянах». В цих дослідженнях проводилась думка про суперечність між австрійськими державними законами і звичаєвим правом народу. В своїй статті «Справа продажі громадського ліса в с. Ветлині» (1883 р.) Франко показав, як графи Канарські грубо порушили народне звичаєве право і, використавши австрійський закон, привласнили собі 219 моргів громадського лісу.

Франко цікавився і давніми способами володіння землею, формами організації суспільного життя. В листі від 4 грудня 1883 р. до Драгоманова він писав: «Надіюсь, що з весною одна з перших екскурсій нашого «кружка» піде до двох невеличких осель Білки і Костинева, про котрі написано мені, що в них досі задержалась якась цікава форма поземельної общини, та, мабуть, чи не основана на спільній управі поля. Цікава річ»². Ці самі питання досліджу-

¹ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. I, стор. 79—80.

² Там же, стор. 56.

вала на фактах сімейного життя карпатських бойків з допомогою і вказівками Франка його дружина — Ольга Франко. У повісті «Захар Беркут» (1883 р.) письменник на основі зібраного ним етнографічного матеріалу створив хвилюючу картину життя стародавньої общини в Карпатах.

Значний вплив на розвиток інтересу до етнографії в Галичині мали етнографічні виставки; перша з них, на якій експонувалися покутсько-гуцульські (Косів, Кути, Жаб'є, Пістень, Коломия) домашні промисли — килимарство, гончарство, виробництво кахлів, різблення по дереву, вишивка — відбулася в 1881 р. в Коломиї; на другій, організованій в 1887 р. в Тернополі, була показана колекція зразків народного одягу. Значна кількість експонатів з цих виставок і альбом одягу були тоді передані до Львівського музею художньої промисловості (тепер Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР). На крайових виставках 1882 р. (в Перемишлі) та 1894 р. (у Львові) були створені етнографічні відділи.

І Франко приділяв цим виставкам велику увагу, популяризував їх у газеті «Діло» (1882 р.), в польській газеті «Kurier Lwowski» (1887 р.) та в журналі «Жите і слово» (1894 р.). Особливо цікавила його доля творців народного мистецтва.

Розуміючи вагу і значення російської культури і науки для розвитку української культури і науки, зокрема етнографії, І. Франко досконало вивчав роботи прогресивних російських етнографів. Він добре знав діяльність М. Міклухо-Маклая — цього справжнього героя науки, представника прогресивних тенденцій російської етнографії другої половини ХІХ ст. В некролозі «Mikłucha Makłaj» І. Франко високо оцінює наукову діяльність російського вченого та висловлює жаль, що він не встиг здійснити всіх своїх наукових планів¹. Франко знав також роботи Пржевальського та інших російських дослідників. Зокрема, він не раз згадує праці О. Пипіна, який в своїй «Истории русской этнографии» присвятив цілий том етнографічним дослідженням України.

У 80-х роках І. Франко порушує питання про необхідність комплексного і всебічного дослідження побуту й культури народу, зокрема про дослідження історичних пам'яток етнографами разом з археологами. Одночасно він крити-

¹ Див. «Kurier Lwowski», № 113, Львів, 1888, стор. 1.

кував дилетантський підхід до етнографічних явищ з боку представників так званої міфологічної школи, які, заздалегідь виробивши собі певні теорії і «формули», «не раз в угоду цій теорії... докомпоновували багато дечого такого, чого на самому ділі не видно і нема»¹.

І. Франко рекомендував розглядати етнографічні явища в конкретних соціально-історичних умовах їх виникнення і розвитку. Він вважав корисним при дослідженні порівнювати і зіставляти близькі за характером і суттю факти. В своїх працях письменник не раз звертався до порівняння етнографічних рис сусідніх народів, якщо вони були дійсно органічно споріднені. Франко радив вивчати походження тих чи інших явищ культури українського народу не ізолювано, а в їх взаємозв'язку і взаємовпливі з явищами культури інших народів².

Значно ширшого розмаху набрала етнографічна робота в Галичині у 90-х роках. «...Замість давніх етнографів-аматорів, що громадили всяку всячину, всього потроху, аби тільки заповнити том, — писав Франко, — постають збирачі-систематики, що виходять із наукових поглядів на ціль етнографії і дивляться критично на матеріал»³. Ці етнографи, зазначає Франко, на протилежність представникам міфологічної школи, намагаються вичерпати повністю матеріал певної місцевості та виявити однорідний матеріал по цілому краю; під час дослідження робляться етнографічні записи, подаються докладні відомості про оповідачів, до описів додаються рисунки, фотографії, обміри речей. Збирачі приступають до справи лише після старанної підготовки й попереднього ознайомлення з відповідною літературою.

Саме такими етнографами-збирачами І. Франко вважав М. Павлика, В. Охримовича, В. Гнатюка та В. Шухевича, який на протязі двадцяти років зібрав величезний матеріал з матеріальної і духовної культури гуцулів, докладно «обміряв», сфотографував і описав їх житло, одяг, знаряддя домашніх промислів. Але справжнім етнографом-збирачем нового типу був сам І. Франко, який ще наприкінці 70-х років застосовував нові методи етнографічного дослі-

¹ І. Франко, Мандрівка руської молодіжі, «Діло», № 85, Львів, 1884, стор. 2.

² Див. І. Франко, Jak powstają pieśni ludowe, «Ruch», zesz. 4, 5, Львів, 1887, стор. 118—119, 145—147.

³ І. Франко, Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в., див. М. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, стор. 243.

дження. В 90-і роки І. Франко значно розширює свою діяльність збирача, дослідника і публікатора етнографічних матеріалів.

Важливу роль у розвитку етнографічної науки на західно-українських землях в той час відігравали журнали «Народ» і «Житє і слово». Етнографічні матеріали публікувались і в «Етнографічному збірнику» (заснованому в 1895 р.), який редагували І. Франко та В. Гнатюк. Крім того, в 1899 р. в Галичині видавались «Матеріали до українсько-руської етнології», де публікувались етнографічні, археологічні та антропологічні розвідки та монографії про народну архітектуру, рибальство, гончарство тощо. Оцінюючи згадані видання, слід зазначити, що видання, редаговані І. Франком і В. Гнатюком, мали прогресивний, соціально спрямований характер, вони публікували матеріали не лише етнографів Галичини, а й прогресивних діячів всієї України. В листі від 24 червня 1896 р. Франко писав М. Коцюбинському: «Щиро прошу Вас до співробітництва в журналі «Житє і слово». Крім белетристики (коротких новелістичних творів) мені були б пожадані праці про освіту, соціальний та громадський побут нашого народу...»¹. З проханням надсилати до журналу описи купального обряду разом з піснями, описи селянських хат, різних видів селянської праці і знарядь цієї праці звертається Франко і до Лесі Українки через її матір². А в збірниках, що виходили за редакцією М. Грушевського або Ф. Вовка, часто культивувались буржуазно-націоналістичні погляди. Так, у VI і X томах «Матеріалів до українсько-руської етнології», редагованих Ф. Вовком, та в XXV томі «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», редагованому М. Грушевським, були опубліковані статті³, в яких замовчувались соціальні моменти, а утверджувались патріархальність побуту і «виключність» антропологічних особливостей українського народу.

¹ Музей М. Коцюбинського в Чернігові, зб. 2, Чернівці, 1940, стор. 61.

² Див. Літературний архів, кн. III—IV, X., 1930, стор. 310.

³ Ф. Вовк, Антропологічні досліді українського населення Галичини, Буковини і Угорщини, Матеріали до українсько-руської етнології, т. X, Львів, 1908; М. Зубрицький, Годівля, купля і продаж овець у Мшанці Старосамбірського повіту, Матеріали до українсько-руської етнології, т. VI, 1905; М. Зубрицький, Тісні роки, ЗНТШ, т. XXV, 1898.

В 1898 р. при історико-філологічній секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка була створена етнографічна комісія, в якій Франко працював спочатку членом, а пізніше — головою (аж до самої смерті).

Основним в етнографічній діяльності І. Франка цього періоду було те, що він приступив до розробки окремих теоретичних питань етнографії, тим самим підносячи загальний рівень етнографічної науки на Україні. Про це яскраво свідчить передмова І. Франка і М. Павлика до «Показчика до студій суспільно-економічних народних поглядів», за яким вони радили збирати матеріал про життя народу. «Показчик» був складений за зразком програми Київського відділу Географічного товариства, але в ньому І. Франко та М. Павлик велику увагу приділяли суспільно-економічним відносинам. В «Показчику» ставились такі питання:

1. Як розуміє народ державу, уряд, урядників, війтів, рекрутчину та інші державні повинності і податки?

2. Що називає народ власністю?

3. Які, на думку народу, є способи набуття власності?

4. Як ставиться народ до лихварів?

5. Як живуть і працюють наймити і наймички, чи вважають їх господарі за рівних, чи за людей нижчого гатунку?

6. Як ставиться народ до школи? Які знання вважає потрібними для своїх дітей і які зауваження має до стану освіти в сучасних школах?

7. Як народ дивиться на освіту дівчат, жінок?

8. Для чого, на думку народу, існує громада і звідки вона взялась?

9. Чи велика пошана до думки громади, і чи може бути один чоловік вищий від громади?

10. Який погляд народу на участь жінки в громадських справах?¹

Відомо, що ці найактуальніші сторони народного життя в програмах буржуазних етнографів обминалися.

Про глибокий інтерес І. Франка до етнографії свідчать і його статті з різних питань, вміщені в журналі «Народ» — органі радикальної партії Галичини («Кілька слів о проекті фільваркової господарки», «Як би нам в біді рятуватися» тощо). В «Народі» друкувалися також дописи і листи селян з різних місцевостей Галичини.

¹ Див. Показчик до студій суспільно-економічних народних поглядів, «Народ», № 24, 1890, стор. 383—385.

Крім праць І. Франка, в «Народі» було опубліковано багато статей М. Павлика, а саме: «Убивство лихваря» (1890 р.), «Про еміграцію наших людей» (1890 р.), статті про смертність в Галичині, про податки, що їх платили селяни, про голод в країні, про стан освіти і політичні права народу.

В «Народі» були також вміщені статті В. Охримовича: «Жіноча доля в Скільських горах» (1890 р.), «Про родову спільність в Скільських горах» (1890 р.), «Про смертність в Галичині і її причини» (1892 р.). В той час Охримович поділяв погляди І. Франка з питань етнографії, його статті відзначались прогресивним напрямом. Пізніше під впливом клерикалізму він відмовився від своїх попередніх переконань.

На основі розповідей жителів села Нагуєвичі про існування упирів і про старовинний звичай спалювання їх на вогні І. Франко пише статтю і друкує її в «Киевской старине»¹. Він встановлює, що під час епідемії холери 1831—1832 рр. страх перед незрозумілою хворобою справді викликав віру в упирів. Цю віру вчений розцінює як плід темноти і відсталості народу, з чим необхідно боротись.

У статтях «*Kilimy podolskie*»², «Килими, дивани і коверці»³, «*Ornament ruski*»⁴ Франко висвітлює розвиток килимарства на Україні, підкреслюючи художні якості цього домашнього промислу.

На початку ХХ ст. І. Франко багато працює як голова етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка разом з секретарем цієї комісії В. Гнатюком. З листів М. Коцюбинського, який з 1902 р. був членом Чернігівської архівної комісії, видно, що І. Франко і В. Гнатюк допомагали йому в організації етнографічної роботи в цій комісії.

«За етнографічні матеріали щиро дякую, — писав М. Коцюбинський до В. Гнатюка 23 вересня 1902 р. — Маю до Вас просьбу. В Чернігові є така урядова «Ученая Архивная комиссия». Думаємо в її імені збирати по Чернігівській губернії етнографічні матеріали (в широкому ро-

¹ І. Франко, Сожжение упырей в селе Нагуевичах в 1831 г., «Киевская старина», т. XXIX, К., 1890, стор. 108.

² І. Франко, *Kilimy podolskie*, «Kurier Lwowski», № 91, 1892, стор. 2—3; № 92, стор. 2—4; № 93, стор. 2—3.

³ І. Франко, Килими, дивани і коверці, «Школа народна», № 5, Львів, 1899, стор. 280—283.

⁴ І. Франко, *Ornament ruski*, «Tydzień», № 47, 1895, стор. 371—372.

зумінню). Поклали в основу програму Наукового товариства ім. Шевченка 1895 р., але може у Вас вийшло щось більш нове й повне, може маєте які інструкції і вказівки для збирачів етнографічного матеріалу. Був би вам дуже вдячний за всяку поміч і раду, тим більш цінну, що ви займаєтесь етнографією»¹.

Франко високо цинив М. Коцюбинського як прекрасного знавця життя і побуту свого народу, підкреслюючи, що Коцюбинський розглядав етнографічні явища з соціальної точки зору. «Він далеко не етнограф-обсерватор, — писав І. Франко. — Він наскрізь новочасний чоловік, перейнятий високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя. От тим-то його роботи дають нам образи неторканих досі українським пером околиць і відносин»².

За ініціативою етнографічної комісії, очолюваної І. Франком, було проведено ряд експедицій для збирання етнографічних матеріалів. У 1900 р. І. Франко, О. Роздольський, М. Павлик і О. Колесса побували в Стрийському, Городецькому та інших повітах Галичини (рис. 1, маршрут 1900 р.). У 1904 р. на Бойківщину виїхала експедиція, в якій так само брав участь Франко (рис. 1, маршрут 1904 р.). Використовуючи матеріали цієї експедиції, Франко категорично відкидає вигадку буржуазних націоналістів про виключний вплив на розвиток української культури німецьких і східних персько-арабських елементів. Був І. Франко і на Гуцульщині, зокрема, як він сам про це згадує³, в її західній частині, там, де вона стикається з Бойківщиною (рис. 1). Це дало йому можливість порівняти окремі явища матеріальної і духовної культури бойків і гуцулів і виявити місцеві етнографічні особливості в їх житті. Під час експедицій та подорожей Франко сам зібрав багато різних виробів українського народного мистецтва, зразків одягу, прикрас. В Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР знаходяться експонати, особисто зібрані І. Франком. Серед них — льняна вишивана спідниця і сорочка з с. Мшанець (рис. 2 і 3)⁴.

¹ Музей М. Коцюбинського в Чернігові, зб. 2, 1940, стор. 118.

² І. Франко, З останніх десятиліть ХІХ ст., Літературно-науковий вістник, (ЛНВ), т. XV, Львів, 1901, стор. 121.

³ І. Франко, Звідки взялась назва бойки?, «Житє і слово», т. III, кн. I, Львів, 1895, стор. 145.

⁴ Частина експонатів І. Франка знаходиться в Ленінградському музеї народів СРСР.

І. Франко широко організовує збирання експонатів для музею при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. З цією метою він разом з В. Гнатюком розробляє так звані квестіонари — звернення, в яких говорилося, що побут і матеріальна культура народу з часом змінюються, а тому завданням музею є збирати й зберігати в наукових цілях пам'ятки цієї культури. Була також розроблена програма для збирання етнографічних матеріалів, в якій зазначалось, що музей цікавлять такі речі, як одяг, моделі господарських і промислових знарядь, будівель, писанки, вишивки, різьблення по дереву і металу, тканини та предмети старовини — кам'яні, бронзові, кістяні знаряддя, зброя, пам'ятки письменства — рукописи, стародруки тощо¹.

І. Франко і В. Гнатюк звертали увагу на потребу записувати і пам'ятки духовної культури народу, зокрема приповідки, загадки, коломийки, забави дорослих та дітей у різні пори року, обряди, пісні. Вони вчили молодих етнографів наукового методу збирання матеріалів з точною паспортизацією предметів.

Цікавим є квестіонар для записування народних звичаїв та обрядів — хрестин, весіль, похоронів, гагілок, веснянок і зв'язаних з ними пісень і танців у бойків, гуцулів, українців Підгір'я, Поділля, Волині; як зазначає Франко, такий матеріал дасть повне уявлення про народний побут і виявить місце музики і пісні в житті українського народу².

Не менш цікавим є другий квестіонар для збирання місцевих переказів, оскільки в ньому І. Франко звертав особливу увагу на перекази про видатних людей, що борлись за громадські справи, а також про відомих майстрів, ковалів, мельників, шевців, кравців, співаків, музик тощо³. У зверненні щодо збирання етнографічних матеріалів, які стосуються рибальства, І. Франко вимагав точного опису всіх предметів і знарядь, якими ловлять рибу. «При описі, — зазначав він, — слід звертати увагу на матеріал, з якого зроблені ці прилади, на їх розміри, а також на спосіб, яким в різних місцевостях ловлять рибу». До опису

¹ Див. Збирайте етнографічні матеріали!, ЛНВ, т. XVII, 1902, стор. 78—79.

² Див. Квестіонар для збирання народних пісень, «Діло», № 279, 1907, стор. 3.

³ Див. Квестіонар для збирання місцевих переказів, Хроніка НТШ, № 32, Львів, 1907, стор. 17.

Іван Франко рекомендував завжди додавати детальні малюнки¹.

Пильно стежачи за науковою літературою в галузі етнографії, Франко завжди говорив своє слово про нові дослідження і праці, підкреслюючи їх позитивні риси та критикуючи їх недоліки. Так, у рецензії на монографію В. Шухевича «Гуцульщина» він зазначає, що ця праця важлива і оригінальна своїм монографічним охопленням всього комплексу матеріальної і духовної культури гуцулів — архітектури, одягу, їжі, ремесел тощо. Проте, відзначивши всі позитивні моменти, Франко критикує цю роботу за серйозні недоліки. Головним недоліком, на думку Франка, було те, що автор не ставив ніяких проблем у своєму дослідженні, а просто записував усе, що бачив, внаслідок чого він не міг зробити правильних наукових висновків, навіть не зумів розрізнити, що саме характерне тільки для гуцулів, а що для всього українського народу². Гостро критикував Франко і роботу експедиції І. Коперницького, який за дуже короткий час, не маючи в складі експедиції достатньої кількості етнографів, хотів одночасно дослідити культуру і побут лемків, гуцулів і бойків. Це привело до того, писав І. Франко, що об'єкти досліджень І. Коперницького були випадковими, і через це висновки, які робив Коперницький, зовсім не відповідали науковим вимогам і були здебільшого передчасними і дуже поверховими³.

Франко цікавився науковою діяльністю всіх етнографів, що будь-коли досліджували побут і культуру українського народу. Так, він пише про польського етнографа першої половини ХІХ ст. Е. Коритка⁴. Згадує І. Франко і про етнографічну діяльність Г. Ількевича, який збирав народні пісні і був автором кількох розвідок про звичаї та вірування українського народу, опублікованих у різних поль-

¹ Див. Відозва в справі збирання етнографічних матеріалів, Хроніка НТШ, № 30, 1907, стор. 13—14.

² Див. І. Франко, Prof. Volodymyr Suchevecz, «Huculscyna», «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft V, Відень, 1902, стор. 203—204.

³ Див. І. Франко, Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft I—II, 1905, стор. 20—21.

⁴ Див. І. Франко, Еміль Коритко — забутий слов'янський етнограф, ЗНТШ, т. I, кн. VI, 1908, стор. 94.

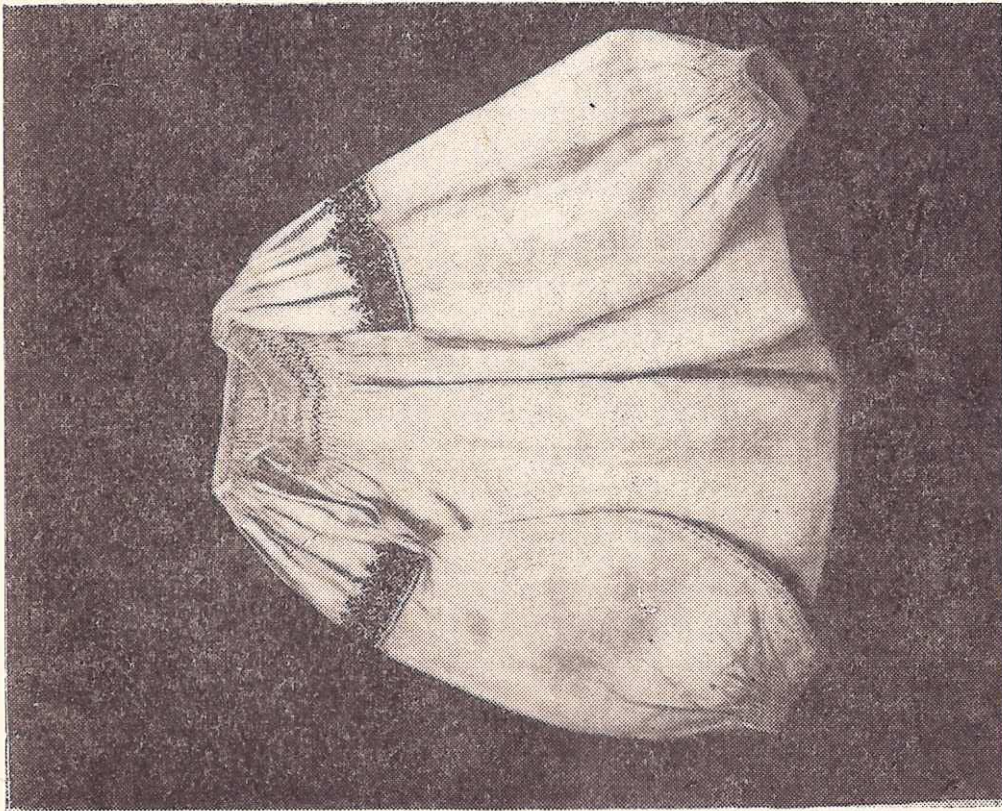

Рис. 2. Жіноча льняна сорочка (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

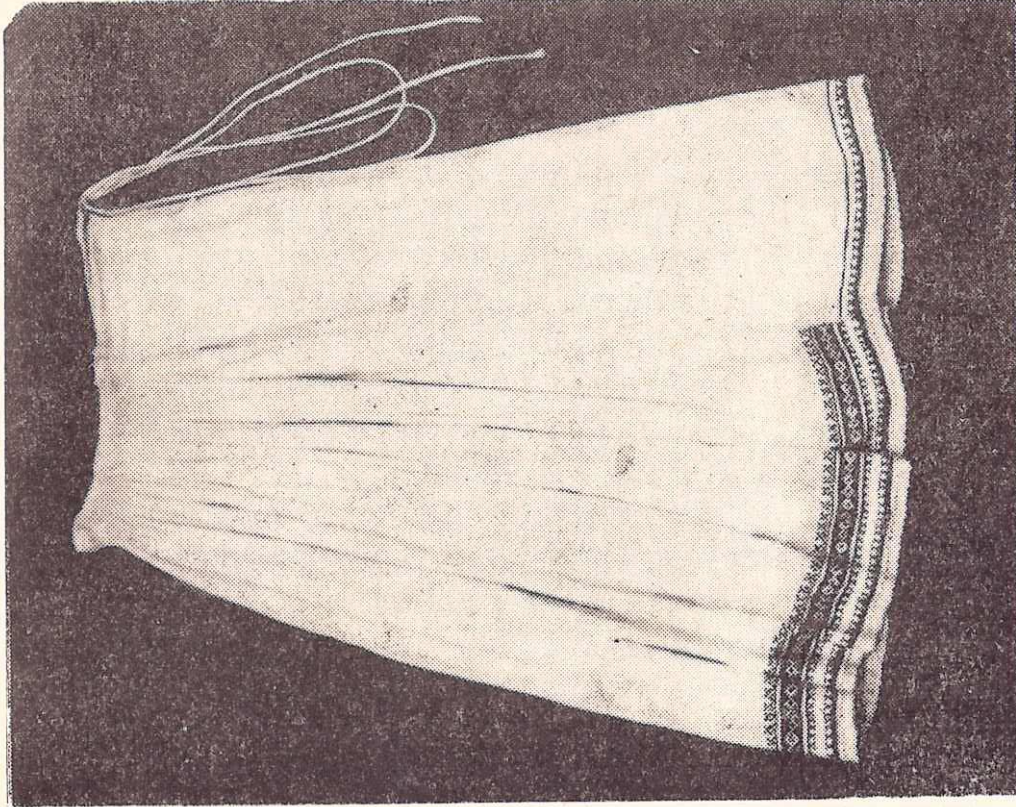

Рис. 3. Жіноча льняна спідниця (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

ських виданнях в 40-х роках XIX ст. за підписом «Миротислав з Городенки»¹.

Франко пише і про чеського етнографа Франтішка Ржегоржа, який, переселившись до Галичини, віддавав етнографічній роботі всі свої сили, об'їхав майже всю східну Галичину, записуючи, малюючи, фотографуючи та збираючи матеріали для Галицько-руського відділу Празького музею. В чеській пресі Ржегорж опублікував численні праці з галицької етнографії. «Не вдаючись в ніякі наукові теорії, він збирав і стягував до купи однорідні явища і в тім головна його заслуга», так характеризували І. Франко і В. Гнатюк етнографічну діяльність Ф. Ржегоржа².

Узагальнюючи досвід етнографічної роботи в Галичині, І. Франко підбив підсумки цієї роботи за століття (стаття «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX віці»).

Іван Якович Франко — письменник і вчений широкого світогляду, активний громадський діяч, стійкий борець за народну справу. Етнографічні дослідження Франка були спрямовані на розв'язання основних питань життя українського народу, підтримували в народі ідею возз'єднання з своїми єдинокровними братами, ідею дружби з російським народом. Його наукові висновки повністю заперечували твердження буржуазно-націоналістичних псевдоучених про «безкласовість» української нації та «відрубність» української культури від культури російського народу.

Разом з видатними російськими та українськими вченими І. Франко сприяв розвитку прогресивного напрямку в етнографії, вважаючи її історичною наукою, яка повинна вивчати побут і культуру народу в нерозривному зв'язку з сучасністю. Матеріали і наукові висновки Франка радянські вчені повинні використати як зброю в своїй непримиренній боротьбі проти буржуазно-націоналістичних і космополітичних тенденцій, проти расистських концепцій буржуазної науки.

¹ Див. Хроніка НТШ, № 48, 1911, стор. 13—14.

² І. Франко, В. Гнатюк, Участь товариства в обході, присвяченом пам'яті Ф. Ржегоржа, Хроніка НТШ, № 11, 1902, стор. 15.

І. ФРАНКО — ДОСЛІДНИК ПОБУТУ І КУЛЬТУРИ СЕЛЯНСТВА ПЕРІОДУ КАПІТАЛІЗМУ

В. І. Ленін у передмові до праці «Розвиток капіталізму в Росії», торкаючись питання про класову диференціацію селянства в епоху капіталізму, писав, що дійсність виявляє, з одного боку, «глибокі джерела революційного селянського руху, глибоке коріння революційності селянства, як маси», а з другого, — внутрішню суперечливу класову будову цієї маси, «її дрібнобуржуазність, антагонізм хазяйських і пролетарських тенденцій всередині неї»¹. Така суперечливість в класовій природі селянства була зумовлена економічною і соціальною нерівністю різних верств селянської маси. І. Франко розглядав побут і культуру українського селянства в нерозривному зв'язку з соціально-економічними умовами його життя. Ось чому в його працях знайшли місце такі питання, як податки, які сплачували селяни, стан освіти тощо. Картини життя й побуту галицького селянства, змальовані великим майстром слова у оповіданнях і публіцистично-етнографічних працях, що друкувалися в численних журналах і газетах («Громадський друг», «Світ», «Діло», «Зоря», «Kurier Lwowski», «Lud», «Киевская старина», «Monitor», «Die Zeit», «Житє і слово», «Народ», «Етнографічний збірник», ЗНТШ, «Матеріали до українсько-руської етнології»), показують загострення суперечностей між поміщиками і селянськими господарствами, з одного боку, і диференціацію селянських господарств, особливо після реформи 1848 р., з другого.

Ф. Колесса, характеризуючи діяльність І. Франка

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 11.

і В. Гнатюка в галузі етнографії, підкреслював, що їх особливо цікавили в побуті селян Галичини економічні і соціальні питання¹. В кінці 70-х і на початку 80-х років велику увагу приділяли цим питанням також Я. Головацький² і С. Подолинський³. Їх дослідження відбивали справжній стан побуту і культури українського народу, зокрема селянства Галичини, умови його життя і праці в роки австрійського панування.

Зовсім інакше розуміли і висвітлювали селянський побут представники поміщицько-буржуазного напрямку в етнографічній науці. Вони хоч і бачили економічну нерівність в житті народу, але пояснювали її другорядними обставинами: збільшенням населення, народними звичаями, відсутністю земств, географічними умовами тощо. З представників цього напрямку можна назвати В. Шухевича, М. Зубрицького та ін.

П. Чубинський, який був фактично керівником південно-західного відділу Російського географічного товариства, в передмові до своєї праці «Малороссы Юго-Западного края» згадує про потребу використовувати в етнографічному дослідженні статистичні та економічні відомості, але він майже не спиняється на фактах економічної нерівності селянських господарств та класової диференціації на селі. Пишучи про пореформені селянські господарства Київської, Подільської і Волинської губерній, етнограф вважає, що поліпшились різні сторони селянського побуту; наприклад, на Поліссі замість курних хат будують білі, в святкові дні майже всі селяни одягаються в нові свитки або кожухи. Дальшому розвитку добробуту селян заважає, на його думку, тільки відсутність земських установ, які сприяли б виникненню позичково-ощадних товариств і виробничих артілей.

Буржуазно-націоналістичний напрям в етнографії заперечував класові суперечності на селі. Його представники вивчали патріархальні сторони селянського побуту, ідеалі-

¹ Див. Ф. Колесса, Матеріали до етнології і антропології, т. ХХІ—ХХІІ, ч. І, стор. 7.

² Див. Я. Головацький, О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии, СПб., 1877; Карпатская Русь, Народные песни Галицкой и Угорской Руси, ч. І, М., 1878.

³ Див. С. Подолинський, Життя і здоров'я людей на Україні, Женева, 1879.

зували їх і тим самим відвертали увагу народу від сучасності, затушовували соціальні питання в інтересах експлуаторів.

Як відомо, ще на початку 70-х років Франко знайомиться з окремими марксистськими працями, що допомогло йому правильно зрозуміти і висвітлити причини соціальної нерівності на селі. Крім «дворів і «хат», Франко бачив на селі і класову диференціацію селянських господарств, яка дедалі зростала. Він писав, що в галицькому селі існують, крім поміщика, ще дві категорії землевласників: багатії і вбогі. Основну причину нерівності Франко вбачав у приватній власності на засоби виробництва, і зокрема на землю.

Використовуючи народні приказки, записані в с. Нагуєвичі, — «Богач їсть колач, а бідний хліба не має», «Богатий до бідного літом, а бідний до багатого взимі», «Богач з бідного живе», — І. Франко підтверджує свою думку про класову диференціацію села за часів капіталізму. Він вказує, що в цих приказках народ «в наївній формі висловлює думку, яку науково мотивує соціалістична теорія»¹.

Франко звертав увагу і на те, що родючість селянської землі за останні десятиріччя в Галичині різко знизилась і що більш як 50% селянських господарств взагалі не мали корів, волів та коней.

Розглядаючи процес класової диференціації селянства як наслідок розвитку капіталізму, І. Франко порівнює умови життя селян Галичини і Франції. Він вказує, що буржуазна революція у Франції не тільки не знищила великого землеволодіння, але ще й створила на селі верству заможних селян, які багатіли, скуповуючи за безцінь землю у бідноти, кількість якої весь час зростала. «Більша частина французьких селян, три-чотири мільйони родин, або 11—12 млн. чоловік, зійшли на так званих халупників, тобто таких, що мали тільки хату з одним або двома вікнами, але поля не мали і хліборобством не займалися, ґрунтових податків не платили і весь рік жили єдиним заробітком»².

Про економічне становище селян Данії І. Франко писав, що воно подібне до становища селян України. Вся земля в Данії також ділиться на «двори» і «хати», а «хати» є двоякі: з землею і без землі. Він звертає увагу на

¹ Етнографічний збірник, т. X, 1908, стор. 91, 96.

² І. Франко, Життя і побут сучасного селянина на Україні і у Франції, «Громадський друг», Львів, 1878, стор. 175.

ту частину населення Данії, яка не може жити з власного господарства і мусить найматися до поміщицьких або куркульських господарств: «Розуміється, що до тої класи належать усі халупники без землі, але і більшість халупників з землею також не ліпше живуть. Вони мусять іти робити власникам панських або хлопських дворів або тому, що їх земля не може їх виживити, або тому, що не мають свого тягла і мусять позичати його у «дворових» на відробіток і відробляти це, розуміється, в найгарячіший час, у жнива»¹.

І. Франко цікавиться також питанням про стягнення давніх податків. «Спочатку в Галичині вони стягалися за допомогою війська, а згодом — екзекуторів; це були збанкрутовані матеріально і морально, без постійного заняття люди. Війт передавав екзекутору табель і денник податковий, пам'ятаючи про їжу та напої для нього і то найліпші, які тільки можна було в селі дістати. Екзекутор з війтом і присяжними десятниками лаштували драбинчастий віз і рушали по селу від хати до хати «за грабежом». Хто, переляканий «драпіжниками» (так називали селяни цю професію), каювся і сплачував всі застарілі податки, а також ще й екзекутору платив «за труд» 10—20, до 50 крейцерів «екзекутного», той знаходив помилування в очах грізної влади; але хто не міг того зробити, у того забирали все, що тільки можна було забрати...»². Де заставляли замкнуту хату, там виламували двері і грабували, а часто десятники, не маючи що грабувати, робили в хаті всякі «невинні жарти»: зривали двері, розвалювали піч, розбивали вікна і т. ін. Пройшовши так селом вздовж і впоперек, екзекутор завозив на війтове подвір'я пару возів всяких речей домашнього вжитку, з яких більша частина пропадала або продавалась майже даром. «Отже, — пише І. Франко, — і кого то турбувало, що після від'їзду екзекутора село виглядало, немов по ній перейшла татарська орда, і що цей похід для добробуту народу зробив кривди та шкоди в п'ятеро разів більше, ніж з того мала користі держава»³.

Малі наділи землі, відсутність реманенту і тяглової си-

¹ І. Франко, Сільські робітники в Данії, «Народ», № 22 1891, стор. 291.

² І. Франко, L'extorsion des nédoimkas, «Діло», № 141, 1883, стор. 1.

³ Там же.

ли, високі податки руйнували селянські господарства, приводили до зубожіння і голоду в Галичині. Капіталістичне гноблення, показує дослідник, знижувало життєздатність населення. Щороку в Галичині вмирало 207 696 чоловік, або 3448 чоловік на 100 000 населення. В 1890 р., як повідомляє Франко, в селах Борщів, Бережани, Бучач, Давидовичі, Тернопільської округи, тисячі людей голодували, особливо вдови з дітьми.

Франко вказує на велику смертність дітей, що була значно вищою, ніж в інших країнах, і зростала рік у рік. Під впливом Франка цього питання торкається в «Народі» і В. Охримович. Основною його думкою є те, що смертність в Галичині залежить насамперед від соціальних причин. В кінці 70-х років про матеріальну нерівність, а в зв'язку з цим і про високу смертність, особливо дітей, писав також С. Подолинський.

І. Франко підкреслював, що в тяжкі неврожайні роки на народному горі завжди наживалися поміщики і лихварі.

Яскравий факт боротьби проти лихварів розповів М. Павлик. Кілька селян, змовившись, убили сільського лихваря, а після цього самі на себе заявили і з готовністю сприйняли вирок, щоб тільки звільнити село від знущань глитаю. «А по селах наших, особливо в темній Буковині, таких піявок чужих і своїх, навіть «святих», чимало»¹, пише автор.

Особливо терпіли від лихварів і капіталістів селяни Борислава, що був тоді бідним підгірським селом. Селяни не знали ціни бориславської землі. Різні забобони про «задуху» та «прокляту ропу» приводили до того, що вони раді були позбутися її. Все це використовували спритні лихварі та капіталісти, які позичками та горілкою відурювали у селян землю. І. Франко так говорить про це словами народної коломийки:

Ой мовили бориславці,
що будуть панами,
а вни поле попродали
та й пішли з торбами².

Капіталістичні відносини на селі добре характеризує М. Коцюбинський: «На село йдуть походами нові експлу-

¹ М. Павлик, Убивство лихваря, «Народ», № 7, 1890, стор. 104.

² Див. І. Франко, Знадоба до вивчення мови та етнографії..., «Світ», № 16—17, 1882, стор. 297.

ататори, опутують селянина довгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь простелюють свої сіті. Вчора хлібороб-хазяїн, а сьогодні пролетарій, селянин неминуче попадає у ті сіті й гине в нерівній боротьбі»¹.

І. Франко відзначав, що відносини в Галичині між панськими «дворами» і мужицькими «хатами» мають односторонній характер: права належать експлуататорам, а обов'язки несе народ, бо всі закони в країні на стороні тих, у кого є гроші.

На підставі статистичних матеріалів Франко довів, що в Галичині близько 520 000 найбідніших селян і міських робітників не мали права голосу на виборах, а решта сільського населення, хоч і була допущена до голосування, але так, що селяни обирали до сейму і державної ради не безпосередньо, а через своїх виборців; поміщики ж, користуючись правами щонайменше в 20 разів більшими, обирали безпосередньо через першу курію великих землевласників, а також простягали руки й до селянських курій і, таким чином, зводили виборче право до ілюзії². Права голосу не мали також жінки.

Спинившись на багатьох фактах з життя селян Галичини другої половини XIX ст., Франко показав страшне судове свавілля австрійської держави³. Поміщики і духовенство за допомогою австрійських законів силою забирали у селян ліси і пасовища, забороняли їм користуватись природними багатствами. «Хлопи» і шляхтичі — це перша, найважливіша, всеохоплююча суперечність в суспільному житті Галичини, яка так яскраво виявилася в бойових виступах і невдачах 1848 р., в десятки років триваючій боротьбі «за ліси та пасовиська» українського і польського селянства»⁴.

Народ, що звик до своїх звичаєвих прав, наперекір па-

¹ М. Коцюбинський, Вибрані твори, т. II, К., 1950, стор. 391—392.

² Див. І. Франко, Русько-українська радикальна партія і загальне голосування, «Народ», № 1, 1891, стор. 7.

³ Див. Ів. Франко, Нечувана безпримірна річ, «Діло», № 119, 1883; Справа продажі громадського лісу в селі Ветлині, Ліського повіту, «Діло», № 124, 1883; Лісові шкоди і кари в селі Нагуєвичах, «Світ», № 18, 19, 1882; Суд громадський в селі Добрівлянах, «Світ», № 20, 21, 1882.

⁴ I. Franko, Die Bauernbewegung in Galizien, «Die Zeit», № 51, Відень, 1895, стор. 177.

нам і судам вважав збирання грибів, меду, жолудів, листя, горіхів і навіть рубання дерев, які можна винести на плечах, на паливо чи на якісь інші потреби «ділом не грішним». Звичаєве право бойків, наприклад, вважало ліс річчю нічиєю, якою можна всякому користуватися. На їх думку, тільки праця може бути основою власності, а пан ліса не садив і тому не може іншим забороняти ним користуватися. Бойки не могли зрозуміти, що за австрійським законом ліс є приватною власністю і що можна мати рушницю, але не мати можливості полювати. Пани в Галичині полювали не тільки в своїх лісах, а й на селянських полях. Затурканий селянин тільки тоді довідувався про існування цісарського закону, коли силу його відчував на своїй спині.

Селяни намагалися відстояти свої права за допомогою ходаків. Громада, розповідає І. Франко, вибирала з-поміж себе двох селян, давала їм відповідні документи і посидала в своїх справах. Ці люди часто ставали слугами громади на все життя. Були серед них такі, що по 20—30 разів ходили пішки в місто в громадських справах. Як представники народу вони були заклятими ворогами поміщиків. Зате громада їх завжди підтримувала, любила і довіряла їм. Їх слово мало вирішальне значення, тоді як війт і присяжні, які були офіційними представниками громади, не мали довіря селян¹.

Боротьба між поміщиками і селянами мала соціально загострений характер. З великим співчуттям пише Франко про боротьбу селян с. Замостя, Вижицького повіту, проти поміщика, що не дозволив їм пасти худобу і рубати дерева в лісі, яким користувалися їх батьки, діди і прадіди. Активні учасники боротьби були ув'язнені, а в селі стояло військо, доки селяни не дали підписку, що не будуть чинити опору².

Франко підкреслював, що галицька шляхта контролювала школи і намагалась зробити так, щоб школа не давала ніяких знань, а тільки вчила дітей покорі.

Сільські громади в Галичині повинні були на свої кошти будувати школи та утримувати вчителів, право призначення або звільнення яких належало панам. В 1891 р. на 6230 громад було лише 3853 школи, з них 256 зовсім не працювали, бо не було вчителів. До того ж шкіл з 2—5

¹ Див. І. Франко, К истории просвещения в Галиции, Твори, т. XIX, 1956, стор. 558—559.

² Див. І. Франко, Bunt chłopski, «Kurier Lwowski», № 28, 1892.

класами в усій Галичині було тільки 602, решта шкіл мала тільки перший клас.

Такий стан освіти привів до того, що письменних людей в народі було дуже мало. Хоч у кожную школу щороку вступало сто і більше дітей, проте випускали вони дуже мало таких, що вміли читати й писати. Ось характерна відповідь селянина на запитання, чи є у них школа:

« — Є, та дуже вчать поволи, — відповів він, — школи в селі вже літ сто, а письма не зна ніхто»¹.

Однією з причин такого становища, на думку І. Франка, була перевантаженість вчителів і незадовільна постановка викладання в школі, що в свою чергу пояснювалось слабкою підготовкою кадрів учителів для народних шкіл.

І. Франко порушує питання і про умови роботи вчителя, якого контролювали, крім інспектора і війта, піп і поміщик, орендар і жандарм. Не залишається поза увагою також питання заробітної плати вчителів. «Минулого року, на глум цілому світу, — пише він, — мали ми в Галичині два таких випадки, що вчителі на посаді померли з голоду. Учитель у нас одержує менше платні, ніж перший ліпший возний при суді або стражники при криміналі»².

Франко розумів, що таке становище гальмує розвиток освіти, свідомості, культури народу. Він наводить факт з життя селян с. Нагуевичі, коли під час епідемії холери в 1831—1832 рр. селяни, не розуміючи причин її і рятуючись від страшного лиха, палили на вогні людей, яких підозрювали в чаклунстві³. Про те, що неписьменність і темнота в селах приводили до того, що всякі нещастя пояснювались чарами, а не справжніми причинами, пише і В. Гнатюк. В той же час І. Франко глибоко помилявся, перебільшуючи значення освіти як головного засобу поліпшення життя народу, вважаючи, що інтелігенція зможе «сильними руками» порятувати народ, знайде йому вихід з тяжкої біди⁴.

Увагу письменника привертають і інші сторони тяжкого життя селян. Так, наприклад, за австрійським законом, селяни повинні будувати дороги, тримати у себе на постої

¹ І. Франко, Вандрівка русина з бідю, Твори, т. X, 1954, стор. 126.

² І. Франко, Наші народні школи і їх потреби, «Народ», № 7-8, Львів і Коломия, 1892, стор. 103.

³ Див. І. Франко, Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г., «Киевская старина», т. XXIX, К., 1890, стор. 108.

⁴ Див. І. Франко, Чи вертатись нам назад до народу?, Твори, т. XIX, 1956, стор. 49.

військо, постачати йому підводи, тоді як пани від цих обов'язків були звільнені. До обов'язків сільської громади належало також утримувати попа, будувати церкву і попівське подвір'я з усіма господарськими будівлями; пан залишав за собою право підшукувати для парафії попа.

В кінці повісті «Петрії і Довбушуки» І. Франко з великим боєм говорить про страшне гноблення народу в Галичині: «Неволить його закон, котрого злодушні люди уживають против нього, неволить його нужда і недостаток..., неволить його навіть те слово, про котре кажуть, що воно «слово боже», закон любови і свободи!...» «Нещасний край,— нещасний народ»¹.

Страшним місцем неволі і гніту був Бориславський нафтовий район — єдиний промисловий центр тодішньої Галичини. Голодні і обдерті селяни, яких підприємці називали «барабами», тобто ледарями, йшли сюди на заробітки.

Іншим «порятунком» від голоду була еміграція. Австрійський уряд намагався стримати її, бо поміщикам і підприємцям потрібні були дешеві робочі руки. І. Франко наводить слова намісника Галичини Бадені, який відверто і нахабно говорив: «Хочу цей рух за всяку ціну придушити. Хлоп повинен залишитися в країні, йому тут зовсім не погано. Це тільки соціалісти і радикали йому запоморочили голову: так довго йому співали про його нужду, аж поки він сам не повірив і не відчув знеохочення до тутешніх відносин»². Листи селян, надіслані з Тернопільщини в 1892 р. до журналу «Народ», повідомляли про випадки, коли сотні емігрантів з квитками до Бразилії були затримані жандармами. Франко пише, що заморська еміграція була таким помітним явищем в житті народу, що знайшла відгук і в народній пісенній творчості, і показує справжні причини, які штовхали селян Галичини рятуватися від голодної смерті в чужих країнах.

Франко вказує, що причиною еміграції була страшна нужда селян Галичини. Як доказ він наводить десятки селянських листів, надісланих в 90-х роках до редакції журналу «Народ». Так, наприклад, селянин з с. Нівра писав: «У нас є багато бідаків, які переносять страшну нужду. Денний заробіток селянина-батрака дорівнює 11

¹ І. Франко, Петрії і Довбушуки, Твори, т. VIII, 1952, стор. 324.

² I. Franko, Die Auswanderungsagenten in Galizien, «Die Zeit», № 115, 1896, стор. 167.

крейцерам, але й того не можна дістати щодня. Робота трапляється не частіше, як двічі на тиждень. І якщо той селянин має троє-четверо дітей, то тоді його нужді немає меж. Я маю три морги землі і плачу 18 гульденів податків і мушу дуже добре потіти, щоб заробити ці гроші, бо прибуток з мого поля не приносить мені ніколи стільки чистого доходу».

І. Франко твердив, що еміграція є наслідком злиднів і горя народу, бо «емігрує в першу чергу сільський пролетаріат, халупники, заробітчани, слуги, люди без певного утримання, але емігрують не тому, що мусять жити з денного заробітку, а емігрують тому, що не мають того заробітку, що навіть так не можуть заробити на своє утримання»¹.

В журналі «Народ» І. Франко пояснював, що еміграція до інших капіталістичних країн не є порятунком для бідних селян, бо в тих країнах їх чекає таке саме горе. Він публікує лист селянина-емігранта з Америки: «Молю моїх дорогих руських братів і сестер в Європі, а особливо моїх галицьких і буковинських братів і сестер, аби вони не думали йти до Америки, бо тут ще тяжче жити, ніж в наших краях. В останнім часі тут загинуло багато людей з голоду, а багато людей, котрі вертались з Америки назад до Європи, потопилися в морі разом з кораблями, котрі розірвала і потопила страшна буря на морі»².

Тяжкі умови життя селян Галичини, низький матеріальний і культурний рівень побуту, темноту, хвороби, високу смертність і еміграцію І. Франко розглядав як результат пануючих в Галичині політичних, економічних і національних відносин, як наслідок розвитку капіталізму³. Викриваючи злочини капіталізму, письменник тим самим порушував питання про те, що далі так жити селяни не можуть. Ось чому він так гостро виступав проти буржуазно-ліберальних вчених, з яких одні радили народу віддатися на «ласку божу», а інші доводили можливість згоди між «дворами» і «хатами».

Прийшовши до висновку про неможливість дальшого існування таких відносин в Галичині, І. Франко шукав

¹ І. Франко, Z powodu wychodźstwa ludu, «Kurier lwowski», № 294, 1892, стор. 1.

² І. Франко, Життя русинів в Америці, «Народ», № 2, Львів і Коломия, 1894, стор. 32.

³ Див. І. Франко, Der galizische Bauer, «Die Zeit», № 151, 1897, стор. 114.

вихід з цього становища. Він порушував питання про необхідність об'єднувати розпорошені, дрібні, низькопродуктивні, з примітивними відсталими знаряддями бідняцькі господарства у великі господарства з великими ланами, з громадською власністю на засоби виробництва, з великим виробничим колективом, в якому можна застосовувати розподіл і спеціалізацію праці. Письменник підкреслював, що такий спосіб господарювання сприяв би розвитку різних промислів, а також підняв би рівень освіти членів колективу, дав би можливість організувати культурний відпочинок і, головне, забезпечив би матеріально кожного члена колективу по його праці, усунув би майнову нерівність серед людей¹.

Мрії І. Франка про можливість створити великі селянські громадські господарства поряд з поміщицькими господарствами без революції, без націоналізації землі були утопічними. Він не ставив цього питання в пряму залежність від революційної боротьби робітників та трудящих мас селянства за новий суспільний лад, хоч радів з того, що революційний рух селянства «в останні роки зростає все сильніше»².

Характеристику побуту селян Галичини І. Франко починає з опису зовнішнього вигляду галицького села, в якому на найвищому місці, на першому плані, були будинки урядника, попа, куркуля, а вже за ними — напівзруйновані хати селян. Іронізуючи над вченими буржуазно-націоналістичного табору, що ідеалізували старе село, Франко пише: «Хочу шановних читачів повести пересічним галицьким селом. Воно лежить звичайно над річкою або ставком і здалека, оточене зеленими полями і великою кількістю фруктових дерев і верб, з церквою посередині, виглядає досить мальовничо й ідилічно. Але коли наблизитися, то видно, що тихі, ідилічні хатки, що тут і там виступають з зелені, — в дійсності досить брудні, криті старою, перегнилою соломою, часто до половини зруйновані»³. Про невелике (близько 80 хат) гірське село Лолин на Бойківщині, яке розташоване в дуже убогій лісній околиці, Франко пише, що його населення не знає

¹ Див. І. Франко, Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських ґрунтах, «Народ», № 11, 1890, стор. 166.

² І. Франко, Die Bauernbewegung in Galizien, «Die Zeit», № 51, 1895, стор. 178.

³ І. Франко, Der galizische Bauer «Die Zeit», № 151, 1879, стор. 114.

майже ніяких заробітків, ніякого промислу¹, і народною приказкою дуже влучно характеризує це село: «Лолин — голий, довкруги ліс, а всередині біс».

На прикладі бойківського села Бандрів, в якому жили, крім українського населення, і німецькі колоністи, І. Франко виявляє особливості українського і німецького способів поселення. Цим самим він заперечує твердження Ф. Вовка про те, що архітектура і спосіб планування двору і села в українців не східнослов'янського походження, а виникли начебто під впливом німецької культури. Порівнюючи способи поселення українців і німців в с. Бандрів, І. Франко пише, що німецькі хати густо стоять в ряд з обох сторін вулиці і мають перед вікнами невеликі квітники. На вільному місці перед хатами біля вулиці стоять криниці з високими журавлями. Вікна в хатах звернені до вулиці, а городи лежать поза хатами, тоді як українські хати розкидані тут і там по городах; від головної вулиці ведуть до них довгі і вузькі вулички. Криниці мілкі і звичайно викопані у відлеглих тихих місцях під вербами, стіни їх видовбані з цілої колоди, інколи розміром 1,5—2 метри. «Німецькі і українські хати в селі Бандрів, — пише Франко, — мають лише одне спільне: всі вони звернені своїми вікнами на південь, що є правилом всюди в Східній Галичині для українських хат»².

Характерні особливості народного будівництва бойків Франко відзначає і в інших селах, зокрема в с. Мшанець. Там виразно виступає такий спосіб місцевого будівництва, коли хата і всі господарські будівлі стоять на одній лінії, під одним дахом. Як ілюстрацію, Франко наводить план хати з господарськими будівлями селянина Федора Цмая (рис. 4). Ця будівля мала 48 метрів довжини; вікна її були звернені на південь, на просторе подвір'я. Збудована вона з міцних півкруглих і нетинькованих колод, з високим солом'яним дахом. Спосіб будування хат українців-бойків, відмічає вчений, дозволяє їм зимою мати худобу поруч себе.

Бойківські села оточені лісами, тому населення з обережності замикало свої хати і господарські будинки на

¹ Див. I. Franko, Wstęp do «Obrzędy i niżej weselne ludu rusińskiego we wsi Lolinie pow. Stryjskiego», Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. X, Kraków, 1886, стор. 4—5.

² I. Franko, Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft I—II, 1905, стор. 27.

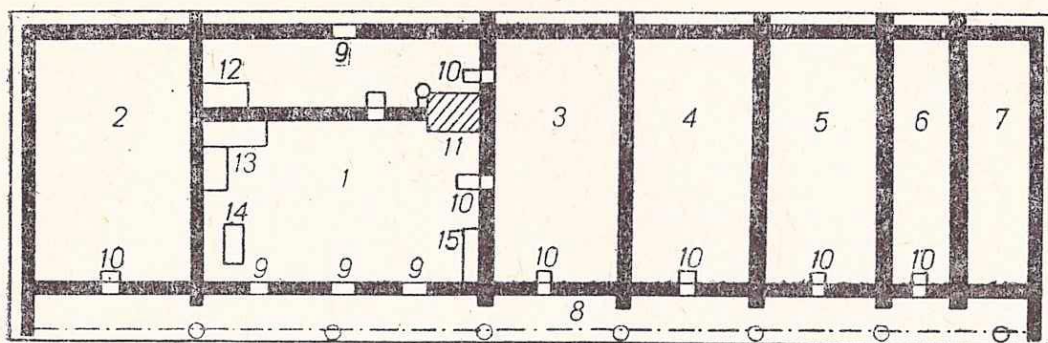

Рис. 4.* План хати з господарськими будівлями селянина Федора Цмая (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

1 — жила кімната; 2 — передня комора; 3 — сінн; 4 — боїще;
5 — стайня; 6 — хлів для свиней; 7 — клуня; 8 — галерея; 9 — вікна;
10 — двері; 11 — піч; 12 — погріб; 13 — дерев'яний піл для сання;
14 — стіл; 15 — мисник.

дерев'яні замки, зсередини приміщення всі двері «риглювалися» — засувалися міцними дерев'яними дрючками, які закладались в «клямри».

І. Франко бачив, що розвиток капіталізму руйнував селянське господарство, подрібнював земельні ділянки. Він писав, що спочатку всі земельні ділянки були однієї довжини і відрізнялися лише шириною: чим заможніший селянин, тим ширша була його ділянка, тим довша будівля. При поділі двору ділили і первісну будівлю. Якщо від первісної будівлі внаслідок поділу залишилась хата, до неї добудовувались господарські будівлі, і навпаки, до господарських будівель добудовувалась хата. Там, де земельна ділянка була внаслідок багаторазового поділу дуже вузька і розгорнута будівля на ній не вміщалась, господар добудовував другу половину будівлі під прямим кутом. Замість єдиного для всіх українців-бойків типу двору з розгорнутими в одну лінію будівлями, про який писав Ф. Вовк, І. Франко виявляє у бойків бідняцькі двори, відзначаючи, що бідняцькі двори не мали великої кількості господарських будівель і тому втрачали особливості наведеного вище типу двору і житла.

Згадані хати, за описом Франка, відрізнялись своїм внутрішнім планом від новіших бойківських хат, в яких жили вже малі сім'ї. Так, стара хата селянина Івана Сухого, у якого сім'я і на той час складалась із трьох поко-

* Ілюстрації, позначені зірочкою, взято з праці І. Франка «Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland», «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft I—II; III—IV, Wien, 1905.

лінь (він з жінкою та троє дорослих синів з жінками і дітьми), мала не звичайні в с. Мшанець три, а чотири вікна і дві кімнати з спільною піччю та одним столом на всю сім'ю (рис. 5).

Таке планування старого житла у бойків, як зазначає Франко, «є певний доказ існування спільного життя великої сім'ї, що аж до цього часу задержалося на Бойківщині»¹.

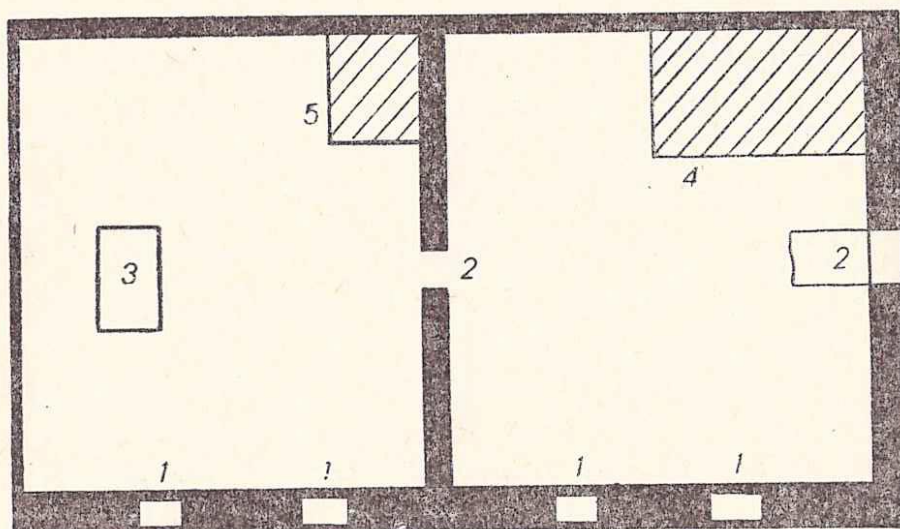

Рис. 5.* План старої хати селянина Івана Сухого (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

1 — вікна; 2 — двері; 3 — стіл; 4 — піч; 5 — плита.

Внутрішню обстановку українських хат І. Франко розглядає також з точки зору соціальної диференціації села. Характеризуючи село, він пише, що більшість селянських хат має лише одну кімнату площею 15—20 кв. метрів і висотою 2,5 метра з малими, темними, постійно закритими вікнами. Такі низькі кімнати характерні для більшості бідняцьких хат Галичини. Селянська хата є одночасно кухнею, світлицею, їдальнею і спальнею, а зимою в ній держать теля, порося, ягнят, курей, гусей і зберігають картоплю. Четверту частину такої хати займає велика примітивна хлібна піч, яка одночасно служить місцем для дітей. Зимою на цій печі сплять старі, малі та хворі. Жінки часто сплять навіть у самій печі, в якій недавно палили, виставляючи з неї лише голову. Старші хлопці літом і зимою сплять у хліві біля худоби. Постіллю служить

¹ I. Franko, Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, Zeitschrift für österreichische Volkskunde, Heft I—II, 1905, стр. 27.

усім власний одяг, подушкою — жмут соломи. Ліжко складається з кількох дощок, покладених на підставки. На дошках лежить куль соломи. Ліжка з матрацами зустрічаються тільки у багатих селян.

Основні риси українського народного будівництва зберегли і хати на Підгір'ї; про них вчений розповідає в детальному описі внутрішнього плану і обстановки батьківської хати (рис. 6), яка була збудована ще в кінці

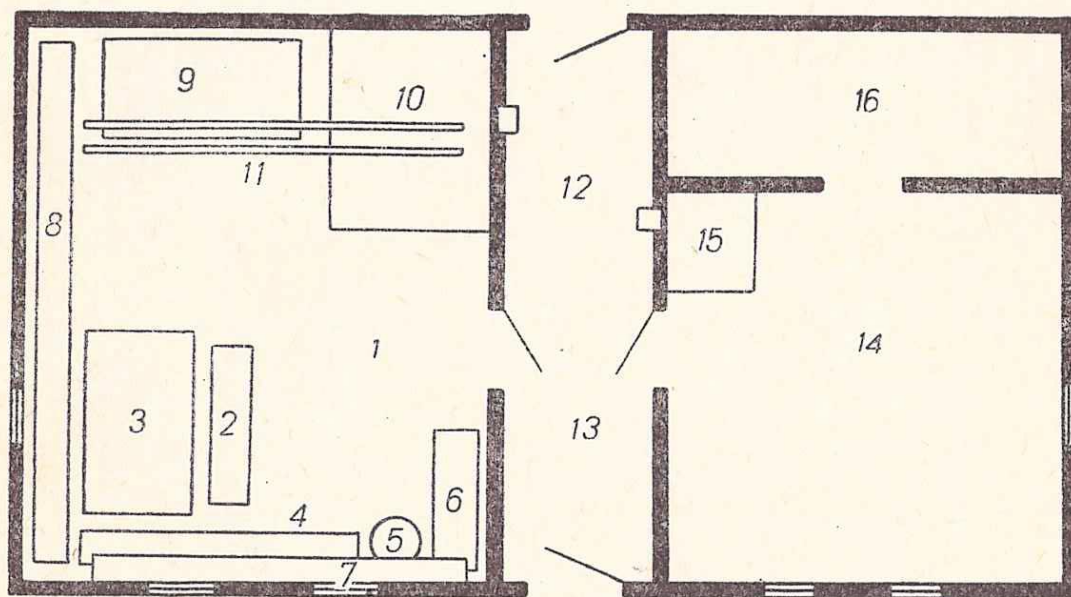

Рис. 6. План батьківської хати І. Франка.

1 — «горішня» хата; 2 — ослін; 3 — стіл; 4 — лава; 5 — люшняк; 6 — мисник; 7 — полиця; 8 — лава; 9 — постіль; 10 — піч; 11 — гряди; 12 — димники; 13 — сіни; 14 — «долішня» хата; 15 — піч; 16 — комора.

XVIII ст. Як і всі підгірські хати, вона була напівкурною, мала стріху, пошиту китицями з житньої соломи, та вікна, звернені на південь. До опису хати додається і опис усього подвір'я, на якому були дві «обори», «шопа», «шпіхлір», кузня. На південь від хати, за огорожею, — садок і город (рис. 7).

Батьківська хата Івана Франка мала дві кімнати. В одній з цих кімнат стояла велика глиняна піч з припічком з дерев'яних брусів і глини. Комин печі був складений із стовпців, переплетених пруттям з лози і потім обліплених глиною. Димар комина виходив безпосередньо в сіни, тому, коли в печі топилося, дим йшов до сіней, звідки виходив через малі віконця у верхніх кінцях обох причілків даху. Коли з сходу або з заходу віяв вітер, то гнав дим до сіней, і його треба було випускати через двері.

Цих дверей було двоє — на протилежних сторонах сіней — на південь і північ.

В хаті біля печі знаходився піл із дощок. Від південної до північної стіни йшла лава. Вддовж південної стіни,

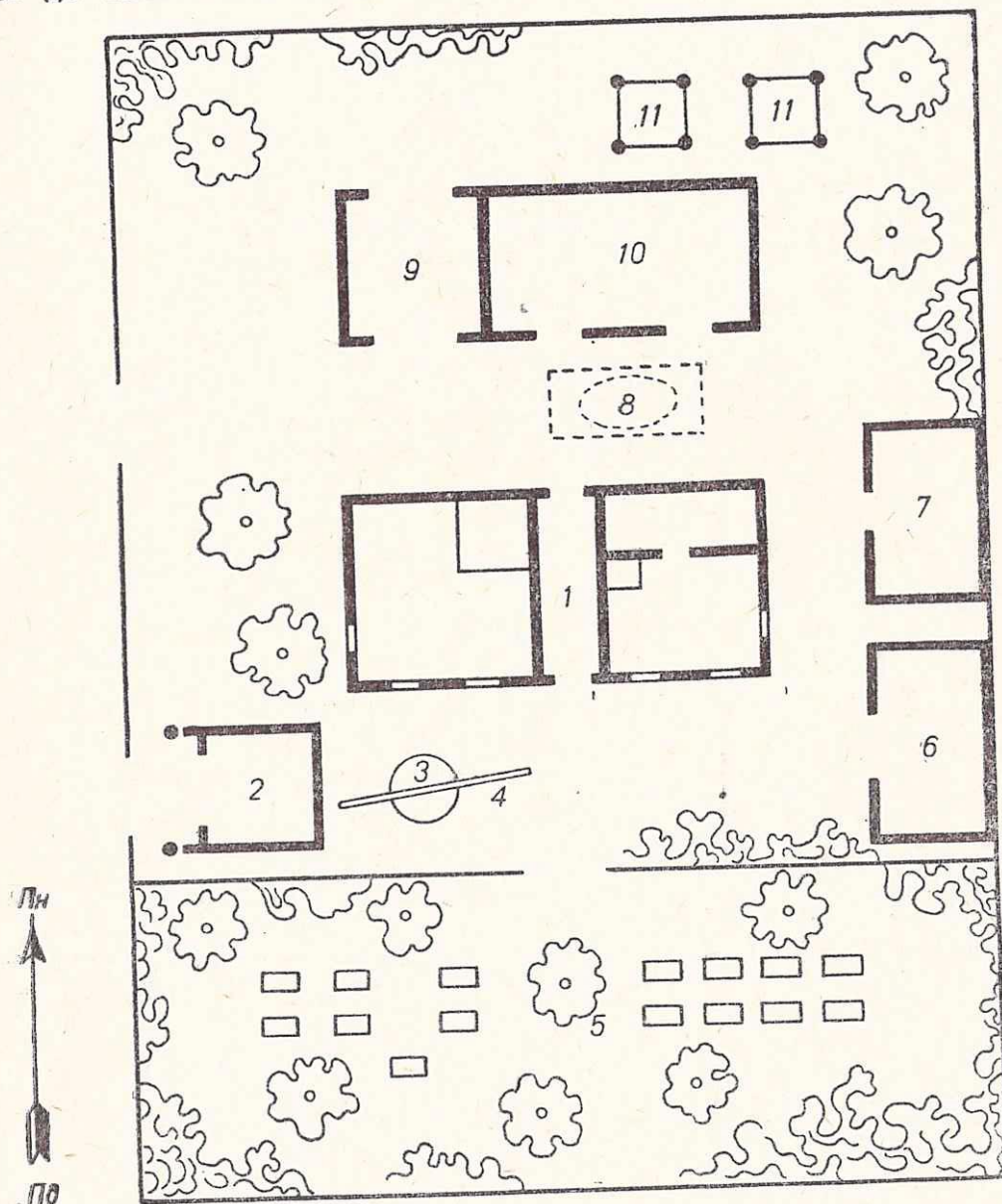

Рис. 7. План батьківської садиби І. Франка.

1 — хата; 2 — кухня; 3 — криниця; 4 — жердка; 5 — сад і пасіка;
6 — шопа; 7 — шпихір; 8 — гноївка; 9 — стодола; 10 — стайня;
11 — оборіг.

попід вікнами, була друга лава, до якої приставляли ослін. В кінці лави, коло східної стіни, стояв дощаний мисник з полицями; в тій самій стіні були входні двері, а другу половину стіни займала піч. В цій же кімнаті стояв великий дерев'яний стіл. Верхня плита була важка і звалася «верхняк», або «віко». В столі лежали хліб і всякі дрібні речі домашнього вжитку. В кутку висіли образи. Між

мисником і лавою, напроти печі, стояв люшняк — дерев'яний цебер на трьох ногах, у якому мили посуд. Стіни і стеля були побілені глиною, а не вапном. В другій, чистій кімнаті піч була далеко менша. До кімнати з північною боку примикала комора без вікон, до якої входили з кімнати.

Побут українців-бойків був ще нужденніший. Звичайна бойківська хата, розповідає І. Франко, не має комина і є курною, тому стіни кімнати чорні і вкриті сажею. Хата має тільки одну кімнату, яка використовується як кухня і спальня. Між погано припасованими «диллями» (колодами) хатніх стін, в отворах, заткнутих мохом, було багато блощиць.

В бойківській хаті нема ні мальовничої кераміки, ні інших прикрас. Зате бойки, як розповідає Франко, більш практично ставляться до кожної господарської речі. Це можна помітити, якщо оглянути стіни, комору, стайню. Передусім впадають у вічі велетенські кадовби з дощаним дном, видовбані з ялинового пня і призначені для зберігання зерна. Деякі з цих кадовбів вміщали 20 центнерів зерна. Крім кадовбів, можна було побачити прямокутні засіки для збереження хліба, бочки, барильця, бочілочки, близнюки, кошики і кошички, дерев'яні пляшки і миски, а також ярма для волів, форми для лиття металевих виробів, колодійські, столярні та інші знаряддя — сокири, пили тощо. Там стояли і скрині з одягом, на яких лежали сувої білого товстого полотна, сукно домашнього виробу або пряжа у в'язках (мітки, полумітки). В стодолах і добудованих сховищах знаходились тачки, точила, прилади для кручення мотузків, а також примітивні суцільнодерев'яні вози. Бойки нерідко хвалились тим, що на їх «колісницях» нема жодного залізного цвяха. Але поряд з цим у заможних селян були і сучасні кінні вози з найновішим залізним окуттям¹.

Характеризуючи одяг галицьких селян у 90-х роках XIX ст., І. Франко зазначає, що вся сім'я літом ходить боса, має іноді тільки один кожух та дві пари чобіт, і тому не всі члени сім'ї можуть одночасно вийти з дому. Діти, як правило, не мали взуття і літом ходили босі, а зимою взували чоботи старших. А малі діти часто голі

¹ Див. I. Franko, Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft I—II, 1905, стор. 30.

сиділи за комином. Матері навіть ночами пряли, щоб хоч усім сорочки пошити, бо вся «буднішня одежа, — як вказує Франко, — шита з полотна, що виробляють хатні»¹

Ці моменти з життя селянства І. Франко майстерно використав у оповіданні «Історія кожуха».

Про святковий одяг селян Франко говорить, що коли в сім'ї є для дорослих кожух і чоботи пасові, а як прикраси до жіночого одягу

... шнур коралів в скрині,
Для дівчат хустята шалінові,
Капелюхи хлопцям повстані, —
То й весь празник є на довгі літа².

Одяг бойків Франко порівнює з одягом гуцулів і підкреслює його надзвичайну простоту і малу кількість прикрас (рис. 8). Чоловічий верхній одяг — це сіряк, або «лейбик», з грубого сірого чи коричневого сукна, а зимою — кожух; коротких, без рукавів, гуцульських «кептарів» бойки не знають.

Нижній одяг у бойків, свідчить Франко, складається з сорочки, що сягає аж до колін, з примітивною вишивкою на комірці і на грудях; на спині сорочку зав'язують шворочками; носять її поверх грубих лляних штанів. Застібали сорочки на грудях металевими «шпоньками», які робили місцеві майстри ручним способом і продавали на ярмарках. Часто «шпоньки» прикрашались дзеркальцем (рис. 9, 10, 11).

Сорочки підперезувались поясами («чересами») з чорної неприкрашеної або червоної м'якої, подвійно складеної і прикрашеної різними вишитими узорами чи тисненням шкіри (рис. 12).

Жіночий одяг має більше прикрас, ніж чоловічий (рис. 13). Жіноча сорочка коротша за чоловічу і відзначається вишитими уставками (рис. 2). В будень жінки носять полотняні спідниці, внизу вишиті хрестиком (рис. 14), або «мальованки», які шилися теж із звичайного домашнього полотна, але прикрашеного різними узорами (рис. 15). В свята жінки носять «фарбани» — спідниці, виткані з вовни. Часто під «фарбаном» носять довшу полотняну спідницю, теж вишиту внизу.

Вишивка бойків, як зазначає Франко, має переважно один або два кольори. Характерним для неї є різних від-

¹ І. Франко, «Мій ізмарагд», Львів, 1893, стор. 117—119.

² Там же.

Рис. 8.* Бойко у верхньому одязі
(с. Дидьова, Дрогобицької обл.).

тінків червоний колір, а також чорний і синій; цим вона відрізняється від багатоколірної гуцульської вишивки (рис. 16).

До характерних жіночих прикрас в околицях Лютовиська належать намисто і «драбинки». Подібні прикраси є і у гуцулів і звуться у них «герданами». «Драбинки»

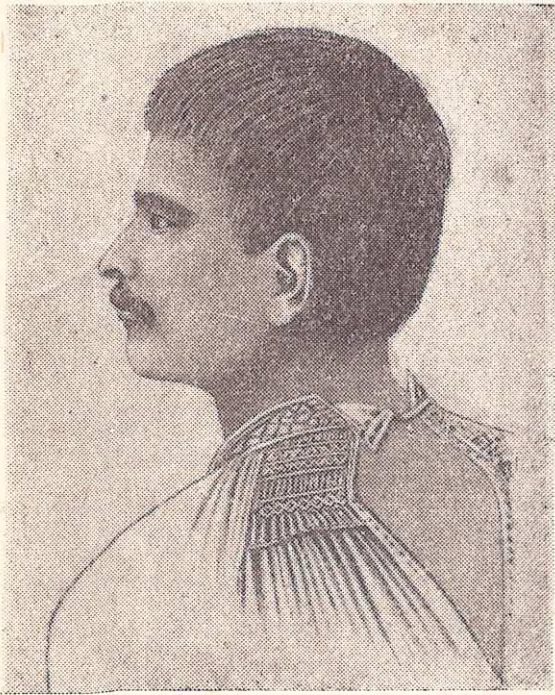

Рис. 9.* Бойко в сорочці, зав'язаній шворочками (с. Лавочне, Дрогобицької обл.).

і «гердани» — нашийні жіночі прикраси, зроблені з кольорового бісеру, нанизаного на кінському волоссі або нитках.

Жіночі головні убори і прикраси до них у бойків в різних місцевостях дуже різноманітні. Загальним є те, що дівчата ходять з непокритою головою, а для заміжніх жінок вважається ганьбою «світити волоссям» (рис. 17). Дівчата вбирають свою голову різними способами. Звичайно вони заплітають волосся в одну або дві коси, які прикрашають кольоровими стрічками. В околицях Дидьова, Локотя, Лавочного дівчата прикрашають

голову плетінням з червоної бавовняної пряжі. Заміжні жінки носять незаплетене волосся, на яке одягають чепець (рис. 18) і білу хустку — «рантух». Заплітати волосся вони не мають права.

Звичайним взуттям для чоловіків і жінок літом і зимою були зроблені з грубої волової шкіри ходаки, які прикріплюються до ноги конопляними або вовняними шворочками (рис. 8). Франко звертає увагу на те, що чоботи або черевики зустрічаються тільки у заможних селян. Літом селяни-бойки на роботу переважно ходять босі, і навіть до церкви деякі дівки ходять босі. Ф. Вовк ці ж факти з життя народу розглядає як споконвічний «побутовий звичай народів східного слов'янства»¹.

¹ Див. Ф. Волков, Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II, СПб., 1916, стор. 574.

Деякі місцеві відмінності відзначає Франко в с. Лолин. Там чоловіки, пише він, носять сорочки коротші, вище колін, з «гребінного» полотна (бо льону в цьому селі не сіють), без вишивок і прикрас. Чоловіки носять також «нагавиці» (штани) та широкий ремінний пояс. Верхнім одягом для чоловіків і жінок зимою і літом є «бунда» — короткий, вище колін, кожух, який літом носить без рукавів, вовною наверх, а зимою з рукавами, вовною всередину.

Чоловіки, підлітки і багато жінок, особливо старших, курять люльки. Люльки бувають лише глиняні, дерев'яних або порцелянових тут не знають. До купленої на базарі люльки дома доробляють бляшані прикраси. Крім люльки, при собі носять протичку і на тонкому ремені, прикріпленому до пояса, складаний ніж, а також капшук, зроблений з набіло вичищеного баранячого міхура, облямований зверху кольоровою шкірою або матерією та прикрашений кольоровими стрічками або китичками.

Рис. 10.* Бойко в сорочці, застебнутій «шпонькою» (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

Характеризуючи їжу селян Галичини, І. Франко також вказує на класову диференціацію села. Хоч і сіє галицький селянин пшеницю, але хліб пшеничний на його столі така ж рідка страва, як і м'ясо. Тільки багатші селяни мелють пшеницю для себе, а більшість селян продає її, щоб задовольнити інші потреби, самі ж споживають житній або ячмінний і вівсяний хліб. Кислий вівсяний «чир», ячмінна або вівсяна каша — ось основні галицькі ласощі. У Галичині селяни мало вживають м'яса. Його їдять лише двічі або тричі на рік — на великдень, на різдво і під час надзвичайних родинних подій (хрестин, весілля, похорону). І. Франко наводить народну приказку, що підкреслює соціальні супе-

речності між поміщиками і селянами: «Якщо б мужики хотіли їсти м'ясо, то панам не лишилось би нічого».

Яйця, масло, сир і інші продукти селяни продавали для того, щоб мати чим заплатити податки, купити солі. Молоко вживали на приправу до страв і для дітей. Скупо мастили страву салом. Цукру селяни зовсім не знали. Головним продуктом селянської сім'ї була городина. Франко наводить понад 100 галицьких страв, в основі яких лежать картопля,

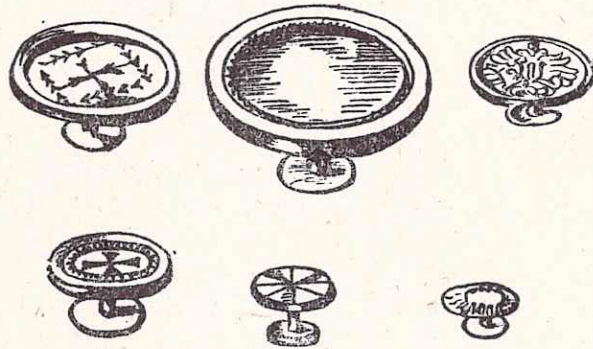

Рис. 11.* «Шпоньки» до сорочок (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

капуста, буряки і, іронізуючи, каже, що «вони можуть скласти словник різноманітних страв, справжній бенкет для філолога, але, на жаль, не для шлунка...». І далі зазначає: «це не жарт, а до відчаю правдивий факт».

Про їжу бойків І. Франко говорить, що вона, як і їжа всіх укра-

їнських селян, складається переважно з рослинних продуктів і в горах дуже бідна і одноманітна. Гарно вміють тут восени шаткувати і квасити капусту. З квашених червоних буряків роблять борщ. І це є основною стравою на протязі всього року. «Де в хаті борщ, капуста, там хата не пуста», — говорить народна приповідка. Хліб бойки печуть майже виключно з вівсяної муки, часто незаквашений, так званий «ощипок». З тваринних продуктів вживають тільки молоко і овечий сир — «бриндзу». Літом їдять огірки і гриби¹.

І. Франко згадує і про святкові страви селян. Широкі відомості про святкові народні страви в Східній Галичині і спосіб їх приготування подав В. Гнатюк, зазначаючи, що вживають їх головним чином заможні селяни².

Листи селян до редакції журналу «Народ» підтверджують думку прогресивних вчених, що вказували на існуючі соціальні умови як на основну причину злиднів. Так,

¹ Див. І. Franko, Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft II—III, 1905, стор. 98—99.

² Див. В. Гнатюк, Народна пожива і спосіб її приправи в Східній Галичині, Матеріали до українсько-руської етнології, т. III, 1895, стор. 106—108.

в «Народі» читаємо: «Нещасливе ж то життя наших безземельних мужиків-робітників. Половина кожного села то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, м'яса то й на великдень не кожний побачить. Стара лиха одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки нема, і такої бідності, або, як-то звичайно називають, пролетарів, множить у нас чимраз більше, бо й усі наші селяни-хлібороби так зі всіх боків притиснені, що чимраз більше сходять на біду і всім їм грозить одне лихо»¹.

Якщо зіставимо етнографічні відомості про життя селян Галичини у І. Франка, В. Гнатюка, О. Франко, В. Охримовича з даними Ф. Вовка, М. Зубрицького і інших буржуазних дослідників, то побачимо, що опис побуту народу в

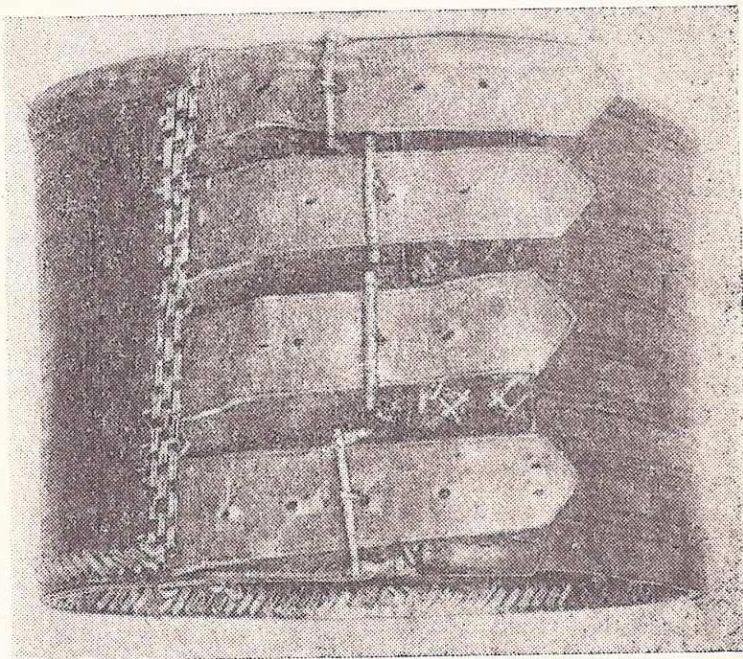

Рис. 12. «Черес» (Дрогобицька обл.).

усіх його проявах в основному збігається; проте, якщо представники прогресивного напрямку використовують етнографічний матеріал для того, щоб показати соціальну нерівність суспільства, і роблять з цього певні висновки, то представники буржуазного напрямку в етнографії цілком ігнорують факти соціальної нерівності.

Різноманітними були етнографічні інтереси І. Франка. Він знайомиться з землеробством, скотарством, гончарством, ткацтвом, вишивкою, обробкою дерева і металу тощо.

Бойки, як пише І. Франко, не відзначаються культурою сільського господарства, бо земля у них маловрожайна, і тільки картопля рятує їх від систематичного голоду. Бойківські села були колись розташовані в глибоких лісах, але

¹ «Народ», № 1, 1890, стор. 12.

Рис. 13.* Жінка у бойківському одязі
(с. Дидьова, Дрогобицької обл.).

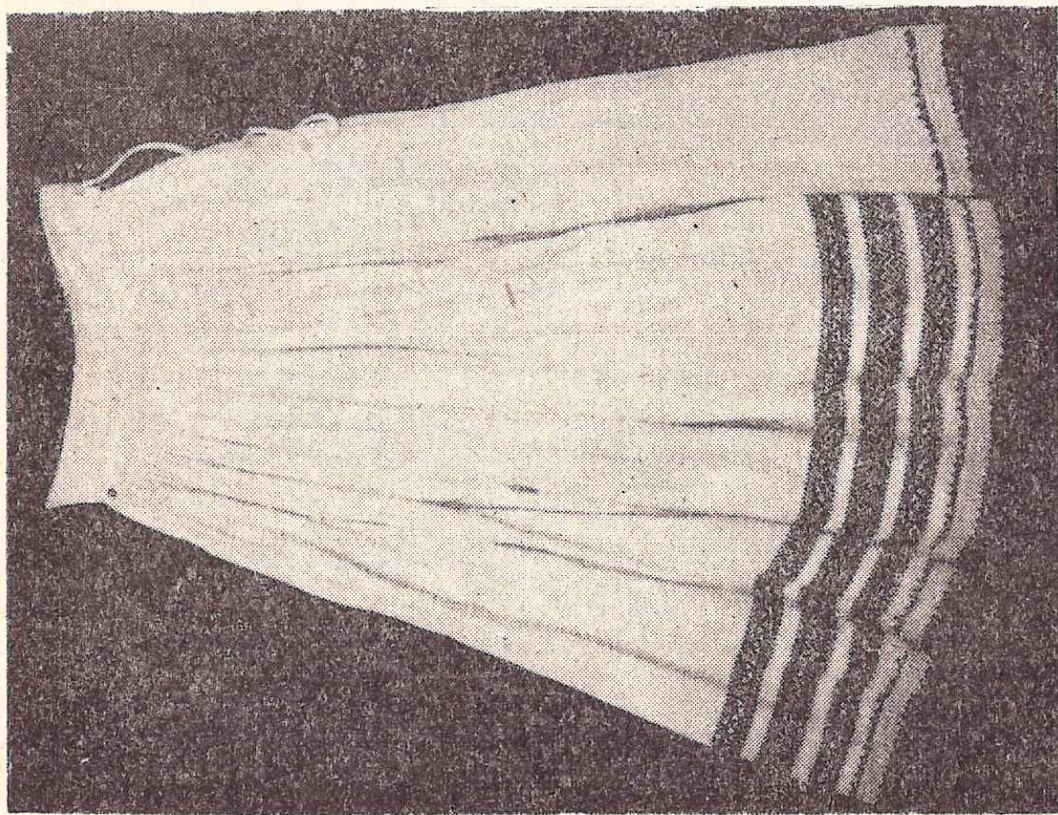

Рис. 14.* Жіноча льняна спідниця, вишита внизу
(с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

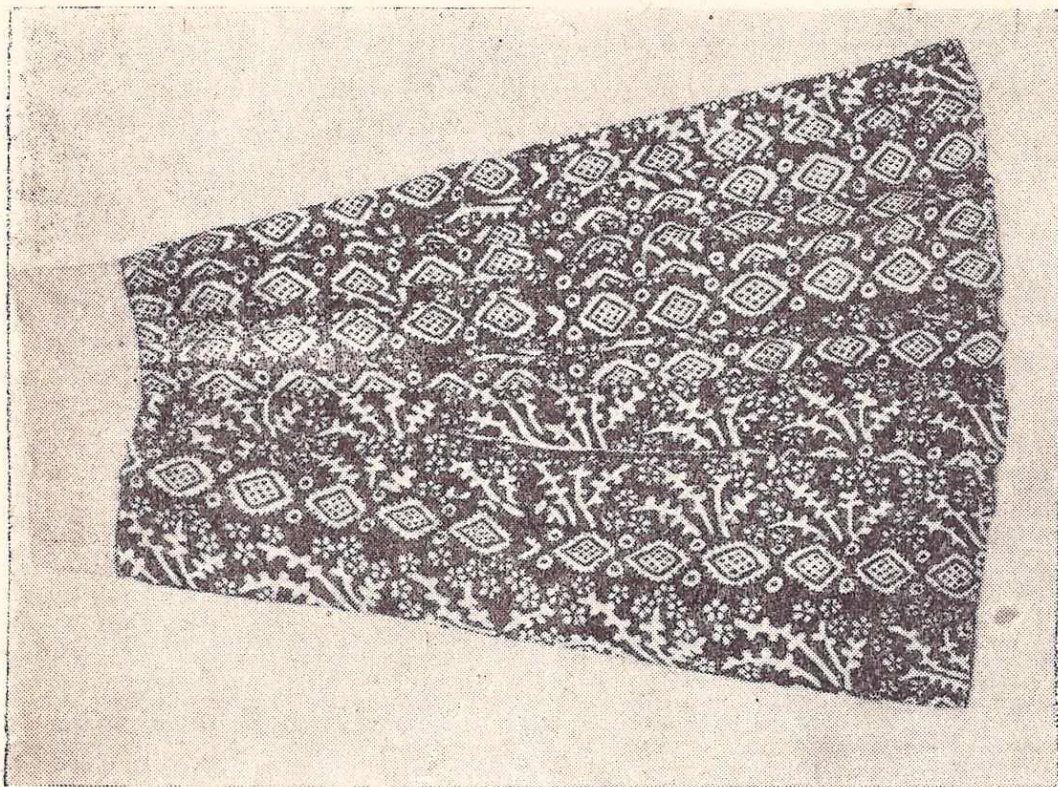

Рис. 15. «Мальованка» (с. Мшанець,
Дрогобицької обл.).

тепер ті ліси вирубані і винищені. Однак населення обробляє землю за старим звичаєм, так званими «пасіками»: вирубують в лісі корчі, розкладають їх купами по полю, а восени спалюють. Цей примітивний спосіб обробки землі у бойків в середині 90-х років XIX ст. підтверджують

Рис. 17.* Жінка в намисті (с. Мшанець, Дрогобицької обл.).

В. Охрімович і О. Франко. Крім вівса, який називається у них «збіжжє», бойки сіють трохи ячменю та ярого жита, або «голини». Важливою культурою є картопля — «буля». Понад рікою садять капусту. Одним з головних видів робіт є косовиця, що починається з половини серпня і тягнеться два-три тижні. На косовицю ідуть чоловіки. Праця жінок в цей час полягає в тому, щоб варити вдома обід і носити його чоловікам на луки.

На польових роботах бойки, як і гуцули, ціняться передусім як косарі. І. Франко підкреслює різницю в способі косіння бойка і гуцула. Бойко косить ступаючи прямо, його

коса завдовжки всього півметра, а держак довгий (понад півтора метра). Гуцульська коса довжиною в метр, а держак малий, тому гуцул косить із зігнутих коліном, немов хоче сідати.

Худобу бойки пасуть на безлісних вершинах Карпат, що служать прекрасним місцем для випасу волів і овець. З особливим старанням годують бойки рогату худобу, не стільки для молока, скільки на продаж. В Галичині літні і осінні ярмарки славляться кількістю привезених на продаж волів. Головними породами вважаються тут чотири: кайли—світлосіра, барни—чорна короткорога, сівни—темносіра і рейти—червона породи.

І. Франко досліджує також риболовецькі знаряддя бойків. В багатьох хатах є сіті для ловлі риби — «черпак».

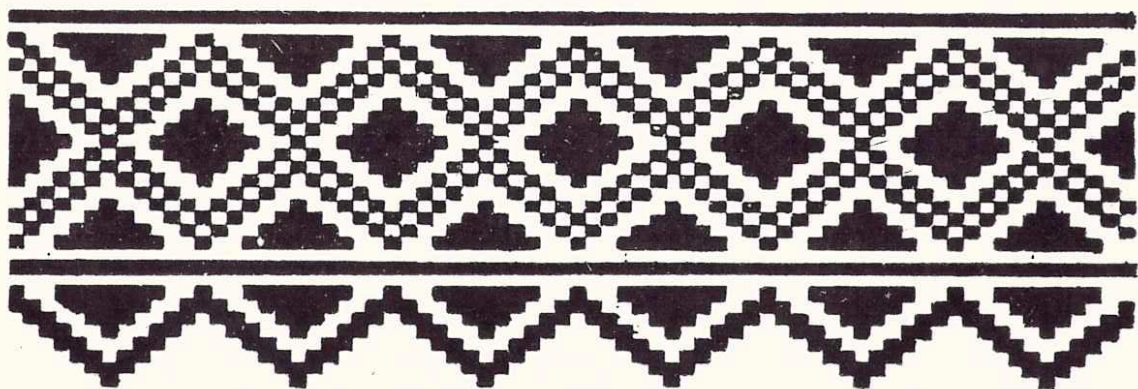

Рис. 16. Вишивки с. Лютовиська, Дрогобицької області.

«узьмик», «підхватка» (рис. 19). Рибак, крім сітей, вживають також саморобні гачки до вудок. Ловлять рибу і просто руками, знаходячи її серед каміння у певних місцях, і звичайно продають її сільським крамарям¹. Охрімович розповідає і про інший, гуртовий спосіб ловлі риби, який називається «гонять вир». Кілька чоловік стають рядом впоперек річки з «сакулями» і яте-рами, а два або три хлопці з довгими жердинами в руках лізуть у воду і з вищого місця починають гнати рибу. Рибак належить та риба, яка зловиться в його ятір, а для тих, що гонять рибу, припадає з кожного рибак по дві-три рибини².

Подаючи відомості про домашні промисли бойків, І. Франко порівнює їх з гуцульськими. Бойки, як і гуцули вживають багато дерев'яного посуду. Порівняння бойківських дерев'яних виробів з аналогічними гуцульськими виявляє відсутність прикрас у перших. Лише де-не-де зустрічається примітивний орнамент, який складається з рядів крапок або простих геометричних фігур.

Крім дерева, при виготовленні малих предметів домашнього вжитку застосовується кора і солома. З кори виробляють посуд. З плетеної соломи або з лози роблять бочки, відра, миски і інші посудини, що вживаються тільки для зберігання зерна і борошна. З зубчатої солом'яної стрічки сільські парубки роблять солом'яні кошики. Правда, зазначає Франко, вони зараз зовсім виходять з ужитку.

¹ Див. І. Франко, *Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland*, «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», Heft III—IV, 1905, стор. 112—113.

² Див. В. Охрімович, *Знадоба для пізнання народних звичаїв та поглядів правних*, «Житє і слово», т. III, кн. III, 1895, стор. 399.

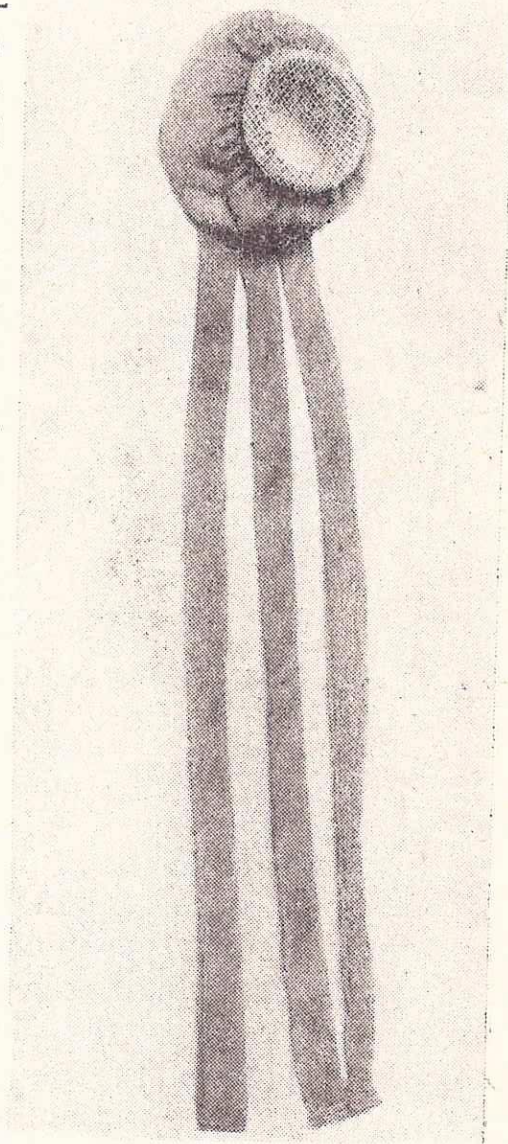

Рис. 18. Чепець (Дрогобицька обл.).

Бойківські металеві вироби підтверджують думку, що бойки рідко оздоблюють предмети побуту. В той час, як форми гуцульських металевих предметів часто дуже вигадливі, бойківські вироби прості і гладкі (рис. 20 і 21).

Не люблять бойки і не уживають в побуті різних блискучих кольорових речей — палиць, тарілок тощо.

Гончарство у них, говорить І. Франко, майже відсутнє. Найпотрібніші гончарські вироби вони купують у мешканців долин.

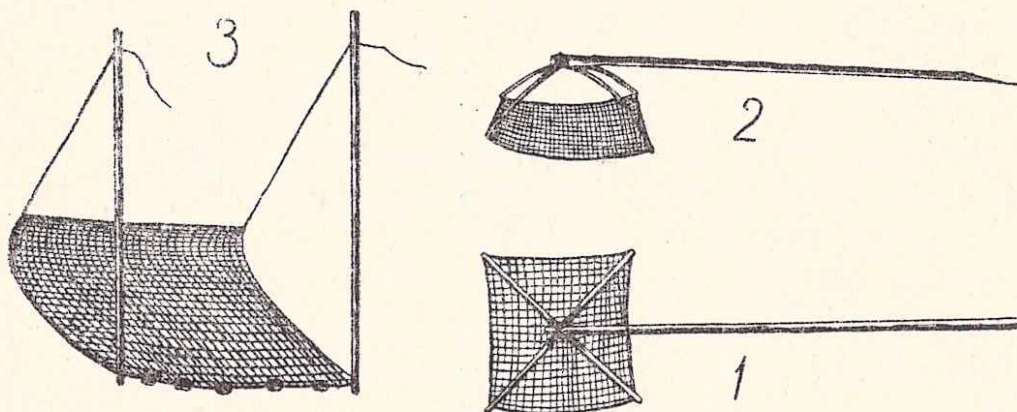

Рис. 19.* Риболовецьке знаряддя.

1 — «черпак» (с. Мшанець, Дрогобицької обл.); 2 — «узьмик» (с. Дидьова, Дрогобицької обл.); 3 — «підхватка» (с. Дидьова, Дрогобицької обл.).

В побуті бойків глиняні миски зустрічаються рідше, ніж горщики.

Користуючись багатим матеріалом промислової виставки 1882 р. в Перемишлі, Франко показує, що ткацький промисел широко розвинений у всій Галичині, але він потрапив у залежність від скупників, які визискують селян. Франко пропонує виробникам гуртуватися в спілки, помилково вважаючи це порятунком від капіталістичної експлуатації та злиднів.

В. Гнатюк і Я. Головацький також зазначають, що ткацтво в Галичині є найбільш поширеним домашнім промислом, що пряжу для полотна і сукна готують в кожній селянській хаті, а тчуть її або самі, або віддають майстрам.

Розглядаючи ткацтво у бойків, Франко називає його домашнім промислом, бо в кожній хаті був ткацький верстат і майже кожна селянська родина ткала для себе. Він зазначає, що полотно і сукно у бойків грубе і просте. Сировиною були конопля, льон, вовна. Куделю робили з ліщинової палиці до 1,5 метра довжини. На одному кінці палиці закріплювалася мотузкою вовна або рослинне

волокно, а другий кінець куделі встромлявся в спеціальний отвір, висвердлений в лаві. Часто жінка встромляла куделю за пояс з лівого боку і пряла на ходу. З повного веретена пряжу навивали на мотовило метрової довжини з поперечинами. Одночасно мотовило служило і мірою для пряжі. Моток складався з 20 пасом, а кожне пасмо — з 20 метрових ниток. Ширина його постійна і залежить від ширини ткацького верстата.

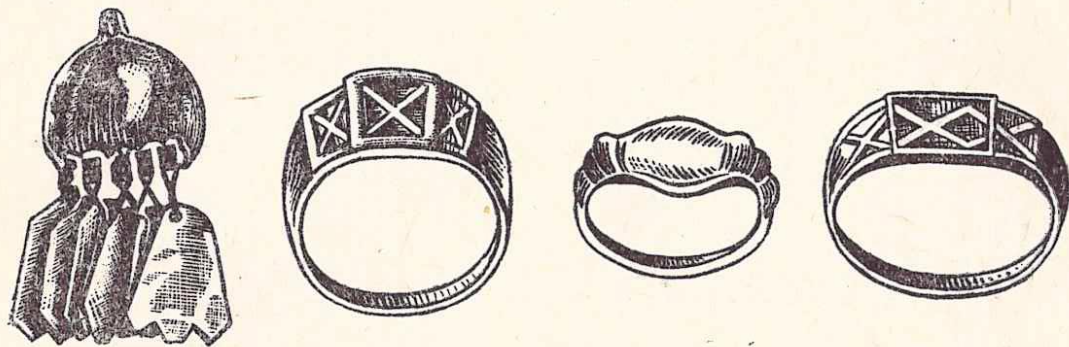

Рис. 20.* Бойківські сережки і персні (с. Лавочне, Дрогобицької обл.).

Дуже поширена в побуті бойків, як і в побуті всього українського народу, вибійка, або «мальованка». Це звичайне домашнє полотно, прикрашене різними узорами. Спосіб виготовлення мальованки такий: на дошку з вирізьбленим узором «толочкою» (подушинкою) накладається фарба, розтерта на оліфі, а потім на неї кладеться трохи зволожене полотно. За допомогою валка полотно притискають до дошки, щоб добре відбився узор. Майстри, які займалися цим промислом, звались «малярі», або «димкарі». Вони ходили із своїм знаряддям від села до села, від хати до хати. Кожна околиця мала своїх майстрів. Франко зазначає, що це — старовинний спосіб прикрашувати тканину, про що свідчать і назви узорів — «дуганиста», «устриканя», «штурганя», «галузання», «чічканя», «барвінканя» (рис. 22, 23, 24).

Про килимарство в Східній Галичині Франко говорить, що воно є старовинним місцевим промислом, і доводить неможливість запозичення його від татар чи взагалі зі Сходу, як це твердили буржуазні вчені. Франко доводить, що килимарство в Галичині є частиною всього українського килимарства, бо воно існує, крім Східної Галичини, також на Волині і на Поділлі.

Килимарськими центрами в Східній Галичині, зазначає Франко, були Збараж, Косів, Жаб'є, де вироблялись на

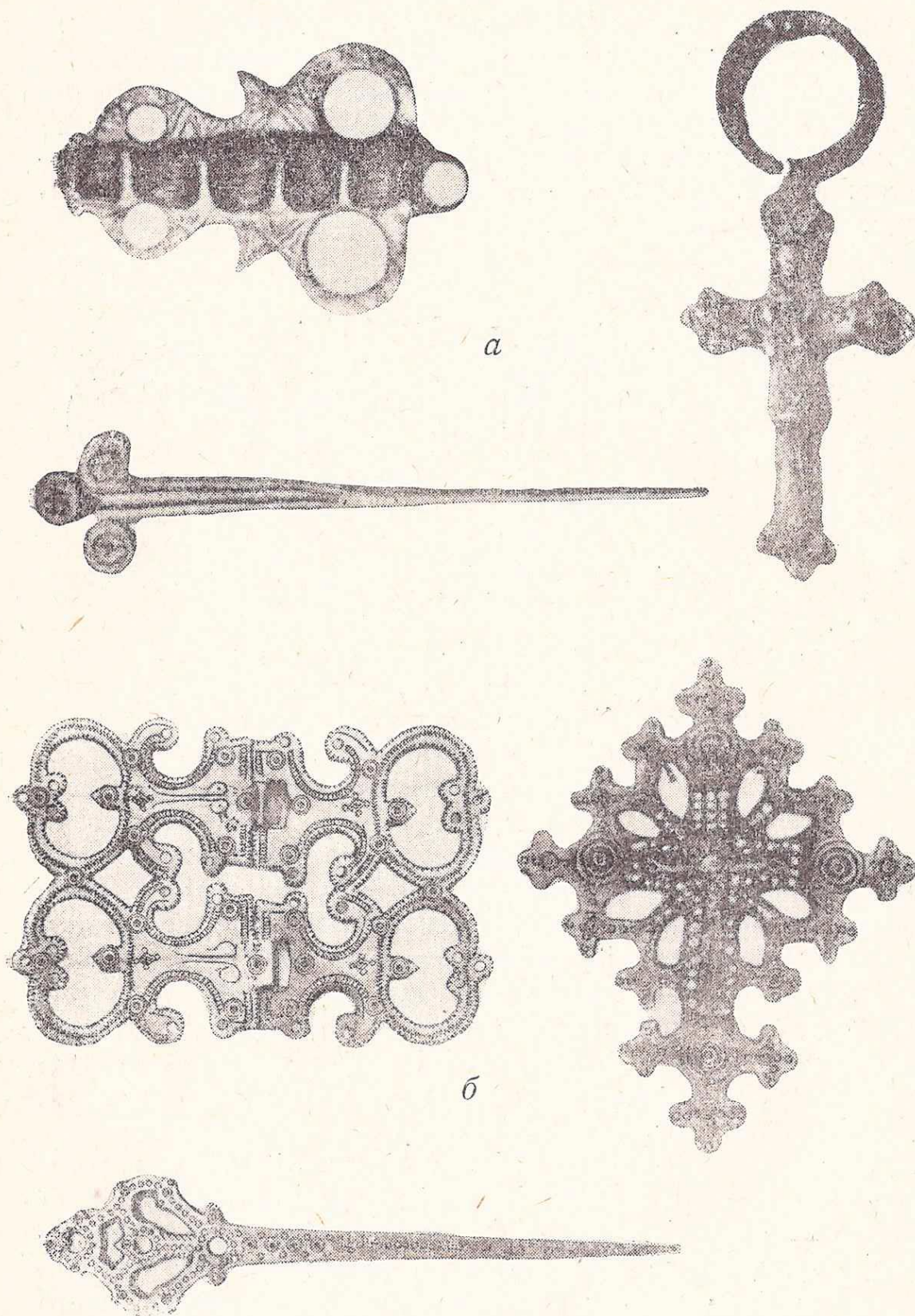

Рис. 21. Бойківські (а) і гуцульські (б) пряжки, протички та хрести (Дрогобицька обл. і Станіславська обл.).

ткацьких верстатах селянами-ткачами міцні коштовні вовняні тканини. На барвній основі цих тканин ткачі розкладали різнокольорові узори. Так одержували килими, ліжники і «коверці», яких уживали в побуті головно сільські багатії у великі свята та під час різних обрядів.

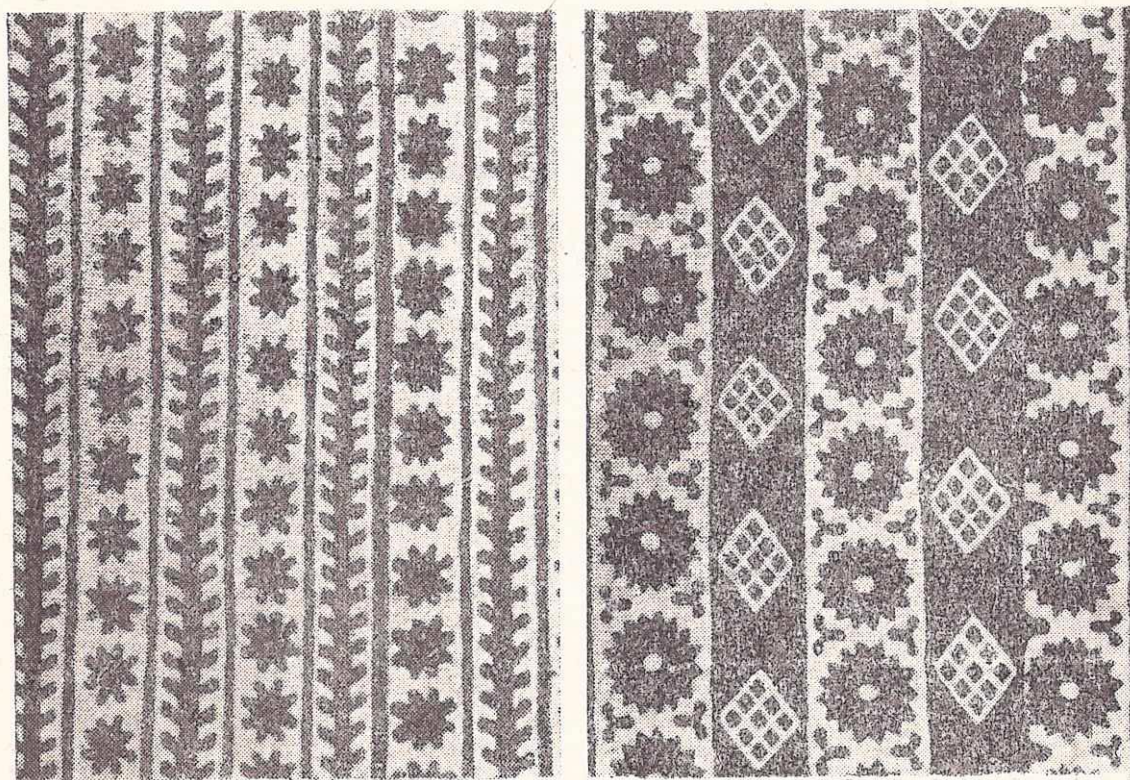

Рис. 22.* Зразки вибійки: «дуганиста» і «устриканя» (с. Лютовисько, Дрогобицької обл.).

Вовну для килимів фарбують звичайно жінки-«красійки», фарбують вони рослинними барвниками, які самі і виготовляють. Найулюбленішими фарбами є червона, зелена, жовта, чорна; рідше зустрічається коричнева. Правильно зазначаючи, що в основному красійки добували фарби з місцевих рослин, І. Франко допускає деякі неточності; наприклад, червона фарба була не рослинного, а тваринного походження і звалась «червець»¹, зелена робилась з суміші «материнки»² з синім каменем. Відзначаючи майстерність красійок, Франко пише, що вони вміли із згаданих вище кольорів комбінувати різні додаткові відтінки кольорів, які справляли дуже приємне враження. На килимах був

¹ «Червець» — порода комах, що живуть на корінні рослин в піщаних ґрунтах Поділля і Київщини.

² «Материнка» — рослина, широко розповсюджена по всій території України.

головним чином геометричний або рослинний орнамент і майже зовсім не було мотивів тваринних. Орнамент мав різні назви, наприклад, «перехрестка», «рожиці», «баранячі ріжки», «дубове листя», «виноград», «хміль», «ягоди» та ін.

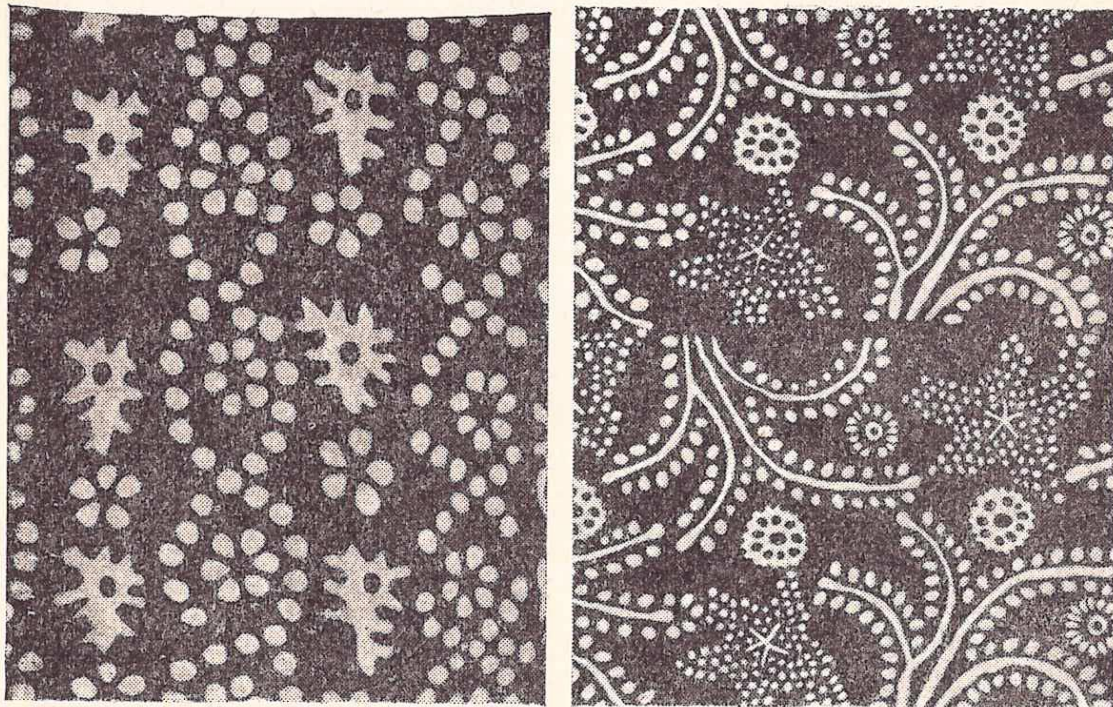

Рис. 23.* Зразки вибійки: «штурганя» і «галуззя» (с. Лютовисько, Дрогобицької обл.).

Франко дуже цікавився народними вишивками. Він підкреслював великий художній смак снятинських вишивок (рис. 25), які в порівнянні з городенськими та борщівськими (рис. 26) були більш легкими, прозорими і тонко виконаними. Розглядаючи народні вишивки, їх різноманітну техніку, їх геометричний і рослинний орнамент, Франко висловив думку, що треба використовувати це багатство, цю чудову спадщину народного мистецтва в сучасному житті. Він звертав увагу на художню цінність «герданів», особливо тих, що походять з Кіцманівського і Вижницького повітів на Буковині (рис. 27). Про те, якого значення надавав Франко збереженню скарбниць народного мистецтва для розвитку української національної культури, свідчить його лист до О. Пчілки: «Так само хотів би я Вас просити статтю про українські народні вишивки і орнаменти. Після Вашої збірки і передмови до неї повиходило на Вкраїні чимало збірок, декотрі із статтями; були, здається, і особні статті. Народний орнамент український здобув собі

широку популярність. Так от і слід би це все оглянути і зібрати до купи здобутки тих кільканадцяти літ, а до цього, здається, компетентнішого робітника над Вас не найду»¹.

Франко цікавився також питанням сімейних відносин

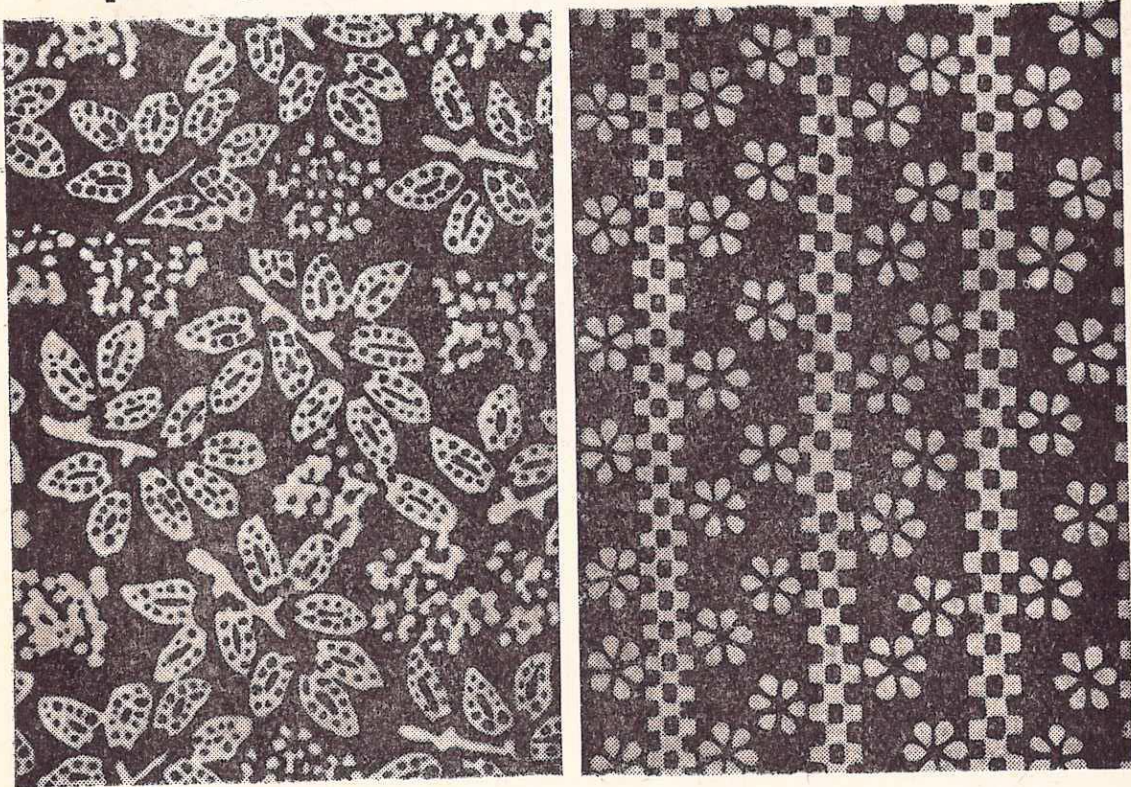

Рис. 24.* Зразки вибійки: «чичканя» і «барвінкя» (с. Лютовисько, Дрогобицької обл.).

селян Галичини. Порівнюючи становище української і російської жінки в сім'ї, Франко, спираючись на дані інших етнографів та фольклористів², відзначав, що українська жінка займає поважніше і почесніше становище і за звичаєвим правом поряд з чоловічим господарством навіть веде своє окреме жіноче домашнє господарство, до якого чоловік рідко коли втручається.

Народною приказкою Франко влучно характеризує цю сторону селянського сімейного побуту — «Господиня три вугли в хаті тримає, а господар лиш один» — і від себе додає, що «хатній порядок, життєва вигода селянина у великій мірі залежать від жінки — господині»³.

¹ Літературний архів, X., 1930, кн: III—IV, стор. 310.

² П. Чубинский, Труды этнограф.-статист. экспедиции в Юго-Зап. край, т. V и VII; М. Драгоманов, Предания и рассказы; Я. Головацкий, Песни галицко-русского народа тощо.

³ Див. Етнографічний збірник, т. XVI, 1901—1903, стор. 431.

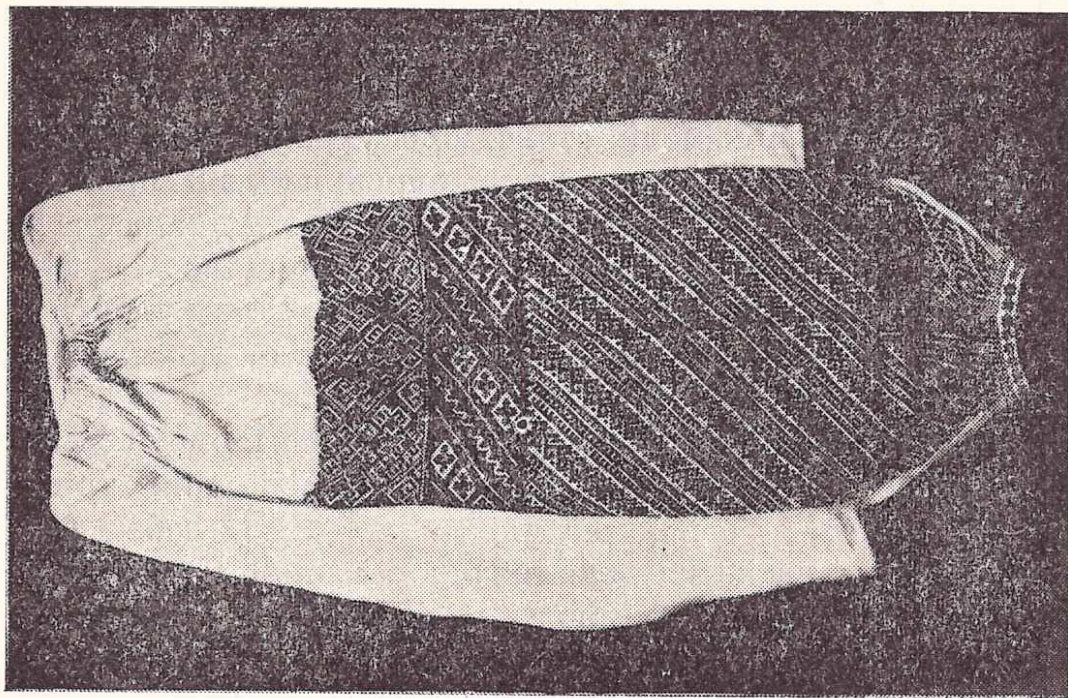

Рис. 25. Жіноча сорочка
(Снятинський район, Станіславської обл.).

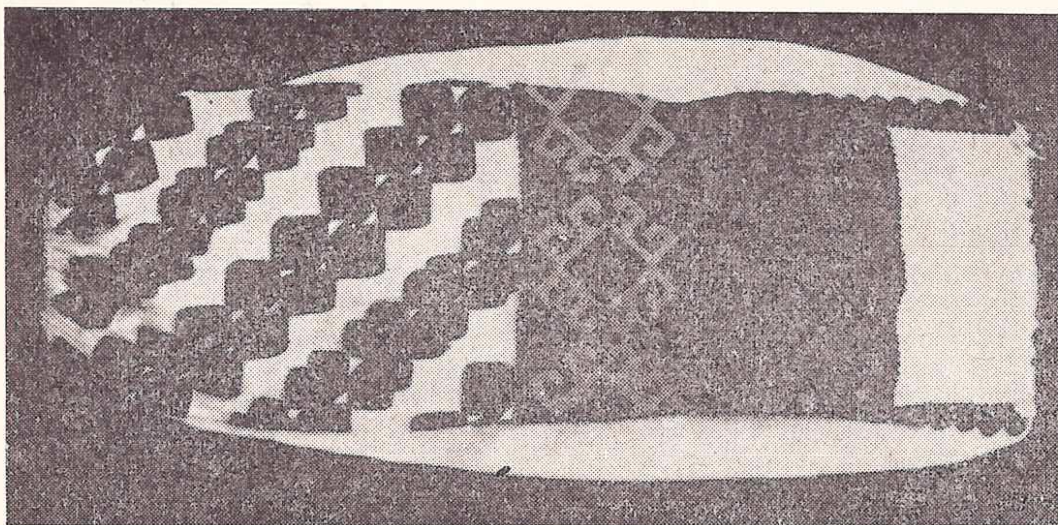

Рис. 26. Жіноча сорочка
(Борщівський район, Тернопільської обл.).

Таке більш-менш незалежне становище в сім'ї виховало в ній і певні риси характеру. На думку Франка, українська жінка енергійна, смілива, розвинена і самостійна¹. Франко

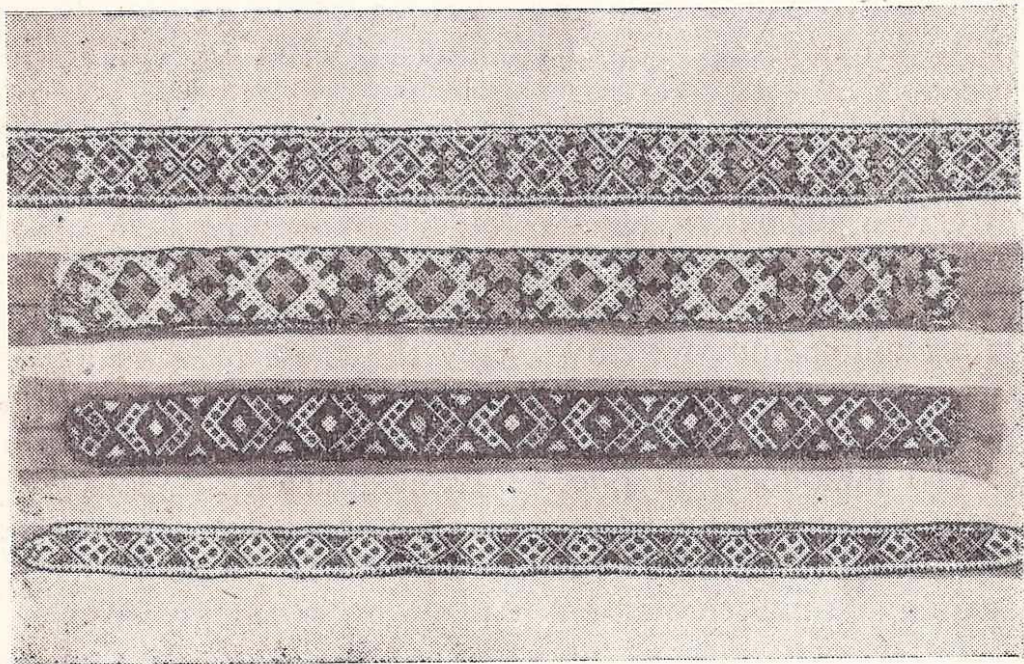

Рис. 27. Буковинські «гердани».

зазначає, що за звичаєвим правом громадська думка засуджує кривдження жінки. На доказ цього він наводить гуцульську пісню, записану Головацьким:

Вийшло письмо з Станіслава,
Ци чули ви, люде:
Як ме який жінку бити,
То штраф за то буде.
А хоть на серце не добра,
На мову свавільна,
То не можна жінку бити,
Жінка кожна вільна².

Але Франко звертає увагу на те, що нові обставини суспільного життя погіршують становище жінки в сім'ї.

Великим злом для сім'ї був закон про нерозривність шлюбу. Франко підкреслює, що всупереч австрійському законодавству народ користався положенням звичаєвого права, за яким припускався розвід за обопільною згодою або навіть і без згоди однієї з сторін. Думку І. Франка про існування в сімейному житті українського селянина

¹ Див. І. Франко, Жіноча неволя в руських піснях народних, Твори, т. XVI, 1955, стор. 52—91.

² Я. Головацький, Народные песни Галицкой и Угорской Руси, ч. II стор. 464.

розводів («розходок»), які звичаєвим правом дозволялися, підтверджує і А. Єфіменко.

Певний інтерес мають зібрані Франком матеріали про взаємовідносини в сім'ї між невісткою і свекрухою. Невістка терпить від примх свекрухи, а може і від скупості її, яка часто пояснюється в селянській сім'ї матеріальними нестатками.

Досліджуючи питання сімейних взаємовідносин, письменник з великою теплотою говорить про жінку-матір, яка заради дітей неволить своє серце і залишається з чоловіком — батьком дітей навіть тоді, коли його не любить, аби тільки зберегти сім'ю. Франко звертає увагу на те, що за народним звичаєвим правом вдову ніхто не сміє ні в чому неволити або кривдити, бо «вдовини і сирітські сльози — камінь лупають», а народна пісня «бідною вдовою» її називає. Посилаючись на роботи К. Маркса і Ф. Енгельса, письменник робить висновки, що кривда, яку часто жінка терпить в сім'ї, ґрунтується не на «грубих та варварських звичаях народних», що причиною цього є тяжкі соціально-економічні умови життя народу. Для поліпшення становища жінки Франко вважав потрібним змінити умови життя всього народу. Багато цікавого про взаємини між чоловіком і жінкою і різні сімейні звичаї у бойків писали також О. Франко¹ та В. Охримович².

Великий інтерес у І. Франка викликав народний обряд весілля з його звичаями, піснями, бо він, на його думку, є найбільш урочистим святом в житті людини. Опрацювавши зібрані О. Рошкевич весільні пісні і обряди с. Лолин, Франко заперечує буржуазно-націоналістичні твердження Ф. Вовка про цілковиту відмінність російських весільних обрядів від українських. Франко показує у весільному обряді українського народу виразні риси звичаїв, «які існували ще в прилюдних минулого слов'янських народів, про що згадує ще Нестор і інші руські літописці»³, як, наприклад, викрадання або купування «дівиць в супруж-жя»⁴.

¹ Див. О. Франко, Карпатські бойки і їх родинне життя, «Перший вінок», Львів, 1887.

² Див. В. Охримович, Жіноча доля в Скільських горах, «Народ», № 7, Львів, 1890; Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних, «Житє і слово», т. III, кн. II, III, 1895.

³ I. Franko, Wstęp do «Obrzędy i pieśni weselne ludu rusińskiego we wsi Lolinie pow. Stryjskiego», Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. X, Kraków, 1886, стор. 4—5.

⁴ Там же.

Рис. 28. Ілюстрація народного художника УРСР О. Л. Кульчицької до матеріалів І. Франка про весільні обряди жителів с. Лолин. Плетуть вінки.

Весільні обряди українського народу переконують Франка не тільки у єдності побуту народу на території всієї України, але і в наявності в цих обрядах оригінальних місцевих особливостей. «Майже кожне село, а тим більше кожний повіт на всій Україні, — пише він, — мають певну кількість обрядів та типових пісень, що звичайно повторюються і є загальними для всієї території України, але мають не меншу кількість і окремих оригінальних місцевих обрядів і пісень»¹. Так, наприклад, від звичаю «поганого весілля», що затримався ще в деяких місцевостях України, в Галичині лишилися тільки деякі відголоски в піснях, а загальновідомі по всій Україні весільні звичаї, зв'язані з печенням, прибиранням, краєнням і роздаванням коровай всім присутнім на весіллі — родичам і гостям, в с. Лолині зовсім невідомі.

Весілля в с. Лолині звичайно починається в суботу цікавим, як зазначає І. Франко, староруським звичаєм — урочистим походом дружки і свах із співом у супроводі музик по барвінок на вінки молодим:

Та дай же нам, божечку,
Щасливу дорожечку
В городець по зілечко,
По зелений барвіночок.

Принесений з городу барвінок висипають з решета на стіл, застелений скатертиною. В решето кладуть хліб, а на нього замок, через вухо якого в хліб встромляють ніж. До ножа прив'язують дві нитки, якими скріплюють листочки барвінку. Плетуть вінки для молодої і молодого на знак побажання їм щастя і доброї долі. При цьому всі співають:

Ой благослови, боже,
Та й ти, божая мати,
Ходи нам помагати
Віночок увивати
На любу головочку
Та й на добру долечку

(рис. 28).

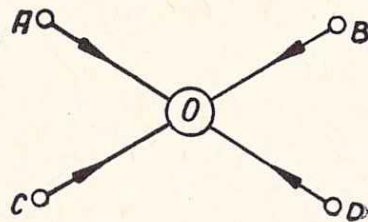
В суботу виконується і традиційний танок «вискакування з хустками», який, за визначенням І. Франка, має староруське походження і полягає в тому, що дружка і ще одна дівчина стають на лаві за столом, держачи в руках білі хустки. Напроти них, перед столом, на землі, стають

¹ I. Franko, Wstęp do «Obrzędy i pieśni weselne ludu rusińskiego we wsi Lolinie pow. Stryjskiego», Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. X, 1886, стор. 5.

Рис. 29. Ілюстрація народного художника УРСР О. Л. Кульчицької до матеріалів І. Франка про весільні обряди жителів с. Лолін. Прибирання молодії.

два парубки (звичайно дорослі брати молоді) і, поклавши на шапки вінки, також беруть в руки білі хустки. Танцюють по черзі парами (А—Д і В—С), вимахуючи хустками в напрямі до центру (О)¹. Графічно танок виглядає так:

В цей час приходить молодий з родичами, старостою і дружиною, яка в цей вечір називається «поручниками», стукають в двері, просять дозволу увійти в хату. Між старостою молодого і старостою молоді ведеться жартівлива розмова в супроводі загального сміху і дотепів, в якій начебто вияснюється, хто прийшов.

Нарешті гості сідають за стіл, виходить молода, несучи в хустці вінок. Молодий низько їй вклоняється, і вона одягає йому вінок на шапку, бо за звичаєм він один під час весілля не скидає шапки.

Всіх присутніх частують вечерею і горілкою, а після вечері танцюють і співають до ранку.

В неділю, прибираючи молоду до шлюбу, розплітає і розчісує їй косу брат або, коли брата нема, чужий парубок, а вінок кладе на голову мати або хтось інший з рідні (рис. 29).

Приїздить молодий з дружиною і сходяться гості обов'язково з «даром» (хліб, курка, четверть горілки), свашки співають:

У лаву, матінко, у лаву
Та зроби донечці хоть славу,
Ти, старосто, походи
Та свої прощі випроси.

Староста звертається до всіх присутніх з словами: «Прошу, роде близький, далекий, прошу, препрошу у лаву!» Після цього вся родина сідає на ослін поруч з лавою. Всі накривають коліна плахтами або чистим полотном, і кожен з присутніх тримає хліб на колінах. Староста від цілого роду благословляє молодих. Молоді кланяються і з усіма цілуються.

За давнім слов'янським звичаєм після шлюбу моло-

¹ А і В — дівчата; С і Д — хлопці.

Рис. 30. Ілюстрація народного художника УРСР О. Л. Кульчицької до матеріалів І. Франка про весільні обряди жителів с. Лолін. Мати зустрічає молодих.

дих на подвір'ї зустрічає мати молодії, одягнена в «бунду».
В супроводі пісні:

Як той кожух косматий,
Такий (називають ім'я молодого) багатий

вона частує, обсипає їх вівсом та мастить їм лице медом
(рис. 30).

В хаті мати годує молодих молочною кашею, яку вони
їдять з однієї ложки, а свахи співають (латкають):

Вийди, матінко, із хати
Та заведи свої діти до хати;
Та дайте їм тоту кашу висербати,
Бо ти їм тоту кашу зварила,
Для своїх-есь двох дитят положила.

Молодий з дружиною, яка під час весілля називається «боярами», вертається додому; обідають і гуляють окремо у молодії і молодого.

Під вечір молодий з «боярами» приїжджає по молоду, а вона, заступлена дівчатами, покрита хусткою, сідає, схиливши голову, наприкінці стола.

Увійшовши до хати, «бояри» молодого удають, що шукають молоду, а свахи молодого з дівчатами, що заступають її, виконують співаний діалог, що називається «виладкування молодії», зовсім невідомий в інших місцевостях України. Свахи молодого співають:

Встаньте, галочки, встаньте,
Най сядуть соколучки
З чужої сторончки!

Дівчата відповідають:

Ми ся вам не вступимо,
Доки нас не відкупите,
Хочемо червоного
Від вашого молодого.

Брат молодії або хтось із парубків, ставши на лаві біля молодії з сокирою в руці, боронить її від бояр молодого. Дівчата співають:

Рубай, братчику, рубай,
За гріш сестричку не дай.
Не рік, не два її годував
Та й не три-сь її одівав.
Хто нам червоним брязне,
Той собі дівку возьме

(рис. 31).

Поторгувавшись, «бояри» приходять до згоди з братом молодії, молодий платить гроші і нарешті сідає за

Рис. 31. Ілюстрація народного художника УРСР О. Л. Кульчицької до матеріалів І. Франка про весільні обряди жителів с. Лолин. «Виладкування» молодії.

стіл біля молодої. Молодого і молоду зв'язують по під пахви рушником і так, зв'язані, вони сидять аж до кінця вечері.

В сінях грають музики і молодь танцює. Цікавий звичай, зауважує Франко, що в бойківському весіллі танці обов'язково мусять розпочати батько і мати молодої, хоч би якими старими вони не були.

Після вечері молоді прощаються з батьками у супроводі пісні:

Ой ти цілуй, Оленочко,
Татка у коліно,
Коли обіцяв,
Най тепер дає
Сиві воли у віно.
Тепер же цілуй свою матінку,
Най ти дає писану скриню з комори.

За поріг, зятчку, за поріг,
Подякуй тещенці за пиріг;
Не за той пиріг, що-сь із'їв,
А за той пиріг, що-сь повів;
Бо тото пиріжок маковий,
Для тебе, Василику, лакомий.

«Бояри» молодого виносять і складають на віз придане молодої. Для жарту на віз кладуть і різні непотрібні речі, як-от: сита, решета, коцюбу, мітлу.

Третій день весілля — понеділок, відомий звичаєм «пропій», в якому беруть участь лише заміжні жінки і жонаті чоловіки. Він полягає в тому, що рідня молодої збирається у молодого для підтвердження того, що молода була дівчиною.

Під вечір родичі і гості відпроваджують молодих у комору на «зачіпчини». Молодий сідає на скриню і бере на коліна ярмо, а на ярмо сідає молода. Молодий одягає їй на голову «чепець», який вона двічі скидає на землю і лише за третім разом залишає чепець на голові. Потім старша сестра обв'язує їй голову «рантухом», а свахи співають:

Сідай, зятчку, на столець,
Убери ми Олечку у чепець,
Шукай, зятчку, ярма,
Бо то Оленочка не дарма.
Шукай, матінко, чепець
Та й хустку бавовницю,
Завити молодичю¹

(рис. 32).

¹ Див. I. Franko, Wstęp do «Obrzędy i pieśni weselne ludu rusińskiego we wsi Lolinie pow. Stryjskiego», Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej, t. X, 1886.

Рис. 32. Ілюстрація народного художника УРСР О. Л. Кульчицької до матеріалів І. Франка про весільні обряди жителів с. Лолин. «Зачіпчини».

Четвертий і п'ятий день весілля — у вівторок і середу — відзначаються забавами у молодого і молодої, під час яких співаються не тільки обрядові пісні, але й загальновідомі пісні, що змальовують тяжкі умови життя невістки в чужій родині.

В. Гнатюк звертає увагу на цікавий момент у весільному обряді Галичини, що характеризував становище жінки в селянській сім'ї в той час. Перед шлюбом молода йшла до комори і, одягнувши дві сорочки, дві мальованки і два фартушки, ставала в ярмо на ознаку того, що з цього часу вона бере на себе важкі обов'язки.

Вивчення побуту і культури селян Галичини допомогло Франкові дослідити процес розвитку капіталізму в Галичині, процес класового розшарування селянства. Він підкреслює, що капіталізм, поглиблюючи класове розшарування селянства, диференціював в певній мірі і його побут.

В побуті селянства Галичини І. Франко відзначає національні особливості, спільні на території всієї України; разом з тим він підкреслює їх східнослов'янське походження. Франко виявляв і місцеву специфіку в побуті і культурі українського населення окремих етнографічних районів, наприклад Бойківщини, Гуцульщини, Підгір'я.

РОБІТНИЧИЙ ПОБУТ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ І ПУБЛІЦИСТИЦІ І. ФРАНКА

Єдиним до кінця послідовним революційним класом в капіталістичному суспільстві, як вказували К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії», є пролетаріат. Робітничий клас завжди відігравав велику роль у формуванні національної культури і соціальної свідомості народу. Саме тому вивчення робітничого побуту є одним з найважливіших завдань етнографічної науки.

Науковому дослідженню робітничого побуту виняткову увагу приділяли К. Маркс і Ф. Енгельс. «Протягом 21 місяця я мав можливість безпосередньо, з особистих спостережень і в особистих стосунках, вивчити англійський пролетаріат, його прагнення, його страждання і радощі, одночасно доповнюючи свої спостереження даними з необхідних достовірних джерел»¹, — писав Ф. Енгельс в передмові до першого німецького видання праці «Становище робітничого класу в Англії. Енгельс на конкретних матеріалах з побуту англійських робітників (житло, одяг, їжа, сімейні відносини) показав тяжкі умови життя і праці пролетаріату, причини його злиднів і горя. Маркс і Енгельс накреслили шлях боротьби за краще майбутнє, розробили вчення про керівну роль пролетаріату в цій боротьбі.

Картину тяжких умов життя робітників царської Росії В. І. Ленін розкрив у праці «Розвиток капіталізму в Росії». В наступних своїх працях В. І. Ленін вказав на історичну необхідність революційним шляхом «покласти початок серйозному поліпшенню становища робітників і підвищенню їх життєвого рівня»².

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 2, изд. 2, 1955, стор. 238—239.

² В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 38.

В історії нашої вітчизняної етнографічної науки ще в середині XIX століття, коли робітничий клас щойно почав формуватися, революціонери-демократи порушили питання про потребу досліджувати його побут. «Всі значні заводи та фабрики мають право на детальний опис, — писав О. І. Герцен, — більш того, дуже важливі дані про ремесла, якими займаються жителі міста і селяни»¹.

М. Г. Чернишевського не задовольняли односторонні зібрані буржуазними дослідниками матеріали з робітничого побуту, опубліковані в «Записках російського географічного товариства», і він вимагав, щоб були подані справжні відомості про житлові умови робітничого Петербурга, які б виявили, «в яких поганих, вологих, холодних приміщеннях розміщені тутешні робітники»².

Т. Г. Шевченко після повернення з заслання, перебуваючи в 1859 р. на Україні, приїжджав на Городищенський цукровий завод і цікавився побутом робітників-цукровиків. Шевченко відвідав робітничі казарми, лікарню, лазню. Особливо цікавила його школа для дітей робітників³.

У другій половині XIX ст. етнографічним дослідженням життя робітничого класу в умовах напівколоніальної Галичини велику увагу приділяв І. Франко. Використовуючи етнографічні спостереження, він рішуче боровся проти теорії «безбуржуазності» і «безкласовості» української нації, проти тих буржуазних вчених, що заперечували існування українського пролетаріату. І. Франко висловлював жаль з приводу того, що етнографічна наука на Україні майже до кінця 70-х років вивчала тільки побут селянства, а про життя міських робітників не було й мови.

Головною причиною такого становища в етнографії Франко вважав ставлення буржуазії до робітничого питання взагалі. «Молода наша буржуазія, — писав він, — така молода, а так вдало замилює очі суспільству і фальшує правду. Кілька разів вона твердила, що справді в Галичині робітників немає, але швидко засоромилася цієї брехні і замовкла. Зараз ніхто вже не сміє таку дурницю

¹ И. А. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, т. II, стор. 184.

² Н. Г. Чернышевский, Об учреждении в С.-Петербурге об-ва для улучшения помещений рабочего населения, Полное собрание сочинений, т. IV, М., 1948, стор. 801.

³ Див. Документы, известия и заметки, «Киевская старина», т. XXIV, 1889, стор. 459—464.

говорити. Але й дотепер ніхто не звертає ближчої уваги на те, як справа в дійсності з цими робітниками, скільки їх в Галичині, як вони живуть, скільки заробляють, що терплять і як бувають визискувані»¹.

Особливо гостро виступав І. Франко проти тих, хто в інтересах буржуазії галасував про відсутність соціальних питань в Галичині. Він доводив, що розвиток капіталізму несе з собою низьку заробітну плату, безробіття, каліцтво, голод, смерть. Етнографічне дослідження робітничого побуту Франко завжди зв'язував з цими пекучими соціальними питаннями.

В етнографічних дослідженнях І. Франко вважав потрібним користуватися статистичним матеріалом. Але в умовах Галичини статистичний матеріал, особливо з робітничого питання, дістати було дуже важко. «Щодо статистики, то, правду кажучи, про ню в Бориславі досі ніхто і не думає, — писав І. Франко, — і вона вся ще лежить в громадських, судових та адміністраційних актах та в фабричних і купецьких книгах підприємців бориславських і дрогобицьких. Чи і коли удасться кому вичерпати що-небудь з тих джерел, сього я не знаю»². До того ж статистичні дані в інтересах підприємств, як зазначає Франко, часто зовсім розходяться з дійсністю.

В одному з листів до І. Франка М. Павлик виявляє ще одну причину нерозробленості соціальних питань. Нарікаючи на галицьку дійсність, він пише, що коли в Росії найкраща частина інтелігенції звертається до робітників, вивчає їх життя, то в Галичині, навпаки, від них відвертаються³. В свою чергу І. Франко скаржить на Павликові на те, що відсутність свого видавництва дуже утруднює вивчення робітничого побуту: «Якби було видавництво, то наші взялись би до ближчого студіювання життя робітників (помешкання, пожива, заробок і т. ін.)»⁴.

Перешкодою при дослідженні робітничого побуту була,

¹ І. Франко, Korespondencje, «Prasa», № 15, 1880, стор. 59.

² І. Франко, Дещо про Борислав, «Світ», № 16—17, 1882, стор. 296.

³ Див. лист М. Павлика до І. Франка від 24 травня 1877 р., Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895), т. II, 1910, стор. 204.

⁴ Лист І. Франка до М. Павлика від 19 лютого 1880 р., Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895), т. III, 1910, стор. 168.

як відмічав вчений, відсутність методики. Франко звертає увагу на труднощі, зв'язані з розглядом статистичного матеріалу, і на більшу складність аналізу життя робітників, ніж селян: «по більших містах не ті вже прості, первісні відносини, що в селах, — фабричне життя і розвиток великого промислу скупчує тут десятки і сотні людей в одну ціпку органічну масу, котра немов живе і дихає тільки вкупі і в котрій дуже тяжко розрізнити поодинокого чоловіка, поодинокую роботу, поодиноке життя. Щоб дійти до певних і правдивих висновків, треба тут рахувати більшими масами, до чого на разі у нас нема зовсім матеріалу»¹. «Ось через що, — зауважує Франко, — так важко створити загальний образ життя всіх робітників Галичини»².

Але з цього Франко не робить висновку, що зовсім не можна створити картини життя фабричних робітників в Галичині; він дбає, щоб публікувались відомості з робітничого побуту хоч би окремими частинами. З цією метою Франко звертається до галицького письменника Стефана Коваліва з проханням опублікувати свої довголітні спостереження над бориславським життям, яке той і виконав, надрукувавши працю «Продукція нафти в Бориславі»³. і «Образки з Галицької Каліфорнії» (1913 р.).

В кінці 70-х років І. Франко познайомився на своїй батьківщині (в с. Нагуєвичі) з «либаками» (так раніше звалися в Бориславі люди, які кінськими хвостами або віхтями соломи збирали з калюж кип'ячку). Тоді ж він познайомився з робітниками, що йшли з села до Борислава та Дрогобича шукати заробітків, а замість того дістали хвороби, каліцтво. Починаючи з середини 70-х років, І. Франко вже розумів, що під впливом розвитку капіталізму поглиблювався процес класового розшарування і пролетаризації села; він постійно цікавився тим, де зосереджувалась ця спролетаризована частина населення, і звертав увагу громадськості на умови її життя і праці.

«Погляньмо ближче на життя бориславських робітників, — писав він в 1880 р., — відчуймо, наскільки це можливо, їх прикrostі, всю їх нужду, все їх пригноблення і тільки тоді постараємося повністю уявити собі картини

¹ І. Франко, Зарібки і життя львівського зецера, «Молот», № 1, Львів, 1878, стор. 144.

² І. Франко, Korespondencje, «Prasa», № 15, 1880, стор. 59.

³ ЛНВ, т. XXII, кн. 5, 1903, стор. 100—113.

життя цих невольників, що живуть за цією брамою, за цією огорожею, в цій найнужденнішій найогиднішій тюрмі»¹.

Про те, що І. Франко вже на початку своєї літературної, наукової і громадської діяльності цікавився робітничим побутом, свідчить і лист М. Павлика в 1877 р., в якому останній просить Франка, який тоді був на селі, зайнятися дослідженням економічних відносин і настроїв робітників і селян. При цьому Павлик зазначає, що вказані відомості будуть дуже потрібні для соціалістичної пропаганди. «Шкода, що я вам не сказав, або не написав раніше, щоб Ви дізналися там про робітників: скільки їх, яка їх плата, життя, відносини до начальників. Чим займаються там люди на селі, з чого живуть, всі податки: я хотів би дати картину того, що я там побачив, а для цього треба даних»². Про це також свідчить і лист І. Франка до М. Драгоманова в 1880 р., в якому розповідається про обіцянку вислати М. Павликові, що був в цей час за кордоном, дописи про фабрику парафіну та керосину в Дрогобичі³. Згодом І. Франко виступив з критикою руїницького і хижацького господарювання капіталістів у Бориславі. «Підприємці, — писав він в статті «Дещо про Борислав», — вели роботу без найменшого ладу, грабіжницьким способом: видурювали запівдарма ґрунти у бориславських селян, наймали запівдарма робітників, копали ями як-небудь, без цямриння, без млинків, так що в перших початках дуже багато лучалося нещасть. Урядово сконстатованих случаїв насильної смерті робітників в ямах було певно не менш як 10 тисяч. А скільки було несконстатованих урядово»⁴.

У Бориславі І. Франко ознайомився з першими проявами свідомості та з першими кроками класової боротьби робітників.

Наприкінці 70-х років він збирався написати монографію, в якій мав намір дати повну картину життя робітників у той час. Для цього письменник вивчав і частково опублікував у газеті «Ргаса» різні відомості з побуту робітників Борислава. Франко вказує на відсталу техніку,

¹ І. Франко, Korespondencje, «Ргаса», № 16, 1880, стор. 63.

² Лист М. Павлика до І. Франка від 24 травня 1877 р., Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895), т. III, стор. 203.

³ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, стор. 18.

⁴ І. Франко, Дещо про Борислав, «Світ», № 16—17, 1882, стор. 297.

відсутність будь-якої охорони праці, внаслідок чого робітники гинули від газів, що раптово вибухали під землею, під час обриву канатів при спусканні в яму, гинули в ямах, що засипалися землею і заливалися водою. «Швидко, — пише він, — я переконався, що начеркнення такого повного образу життя робітників вимагало би цілої книжки, вимагало би обширних технічних та статистичних студій, а до того всього у мене тепер нема средств»¹. Тому він в 1881 р. написав лише невеликий етнографічний нарис про новий промисловий центр в Галичині — «Дещо про Борислав», в якому відобразив соціальні та побутові сторони життя робітників в період первісного нагромадження капіталу.

Як бачимо, в етнографічному дослідженні робітничого побуту Франко вважав потрібним використовувати не тільки статистичні, але й економічні і навіть технічні відомості.

Франко виступає з цілим рядом статей, що характеризують умови життя і праці робітничого класу Галичини. У цих статтях він змалював правдиві картини побуту і звичаїв робітників.

Видатний письменник, публіцист, етнограф і політичний діяч, І. Франко перший на Україні піднявся до широкого художнього узагальнення картин робітничого життя. Ще в 1876 р. у нього виникла думка написати серію картин з життя галицького робітничого люду, серед яких в 1877 р. значне місце зайняли оповідання, що були об'єднані спеціальною тематикою, зв'язаною з Бориславськими нафтовими промислами, з становищем робітників на промислах, їх умовами життя і праці, побутом і звичаями. Це — «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник» та ін., «котрих ціль представити вірно життя підгір'я Самбірського та Стрийського повітів»².

Про твори Франка з робітничого життя М. Коцюбинський писав: «В цілому ряді оповідань — «Борислав», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар» і інші — Франко змальовує нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло. ...Малюючи в цілому циклі «Бориславських оповідань» війну

¹ І. Франко, Дещо про Борислав, «Світ», № 16-17, 1882, стор. 296.

² І. Франко, Борислав. Картина з життя підгірського народу. Вступне слово, «Друг», № 1, 1877, стор. I.

поміж капіталом і працею, І. Франко не залишається холодним, об'єктивним обсерватором»¹.

В листі до М. Драгоманова І. Франко писав, що «в 1877 р. почалися образки під заголовком «Борислав», які мали повний succès de scandal (скандальний успіх) серед галицької публіки»².

В художніх творах, зокрема в бориславському циклі, Франко широко використав етнографічний матеріал з життя і побуту робітників Галичини, відомий йому ще з дитинства.

Перехід І. Франка до робітничої тематики, намагання реалістично показати в своїх творах життя робітників Галичини, виявити причини зла тодішнього суспільства і накреслити шляхи боротьби робітників за поліпшення свого побуту, за соціальне визволення тісно зв'язані з формуванням його революційного світогляду, з практичною діяльністю серед робітників, з постановкою питання про робітничий побут в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст. в етнографічній науці. Велике значення мало також знайомство І. Франка з «Капіталом» Маркса і «Маніфестом Комуністичної партії» Маркса і Енгельса.

В 1878 р. письменник пише «Катехізис економічного соціалізму», в якому, посилаючись на авторитет К. Маркса, пояснює, що капітал виникає і зростає з неоплаченої праці робітників, з так званої додаткової вартості, що соціалізм усуває приватну власність на засоби виробництва, а, значить, знищує і експлуатацію робітників.

В 1879—1880 рр. в газеті «Ргаса» Франко вмістив багато кореспонденцій різних авторів про умови життя і праці робітників Борислава, Дрогобича, Львова та інших міст, про заробітки і життя сімей робітників-друкарів, тро «пекло» в столярних майстернях братів Вчеляків і ін. Кореспонденції газети «Ргаса» викликали значний інтерес серед робітників Варшави, Кракова, Відня саме тим, що в них узагальнювались відомості про життя робітничого класу Галичини. В редакцію прибували з різних міст листи робітників, в яких вони з великою радістю вітали львівську робітничу газету. В деяких своїх статтях, як, наприклад, «Kto winien?» і в кількох кореспонденціях із Львова, Чернівець, Варшави, газета «Ргаса» писала про життя безробітних. «Важко собі уявити, — відзначала газета, —

¹ М. Коцюбинський, Вибрані твори, т. ІІІ, стор. 393.

² І. Франко, В поті чола, Львів, 1890, стор. 9.

становище цих людей серед лютої зими, позбавлених хліба, до того ще, звичайно, обтяжених родиною і прибулих з віддалених кутків нашого краю»¹.

Твердо вірячи в те, що поліпшити умови свого життя зможуть лише самі робітники, Франко вважав, що «вироблення сильних і ясних переконань у людей — це перший і дуже важливий ступінь до поліпшення їх побуту»².

Але І. Франко не обмежив свою діяльність серед робітників Галичини лише роботою в редакції газети «Prasa». Про свою роботу в цей час він писав в листі до Драгоманова: «В 1879 р. і в 1880 р. я, в спілці з одним знайомим, викладав економію суспільну в робітницьких кружках самоосвіти»³.

Робота серед робітників Галичини допомогла великому художнику звернути увагу на стан їхньої освіти. Франко підкреслює, що робітники не мають грошей на здобуття освіти, що вони виснажені 12, 14 та 16 годинами праці. «Після відроблення цієї новочасної панщини робітник придбає саме стільки, скільки йому від біди треба на прожиток... дитина робітника, як тільки вона засвоїла найнеобхідніші знання і набула трохи сил, мусить іти до роботи, щоб допомогти батькам»⁴. Слід сказати, що майже всі школи в Галичині були польські, навчання в них було відірване від життя. В цьому відношенні польська школа майже нічим не відрізнялась від російської школи, про яку В. І. Ленін писав: «Насправді школа була цілком перетворена в знаряддя класового панування буржуазії...»⁵.

І. Франко наполегливо вивчає і популяризує окремі питання теорії наукового соціалізму. Літом 1879 р. після першого арешту він інтенсивно працює над перекладом 24-го розділу першого тома «Капіталу» К. Маркса, про що пише до Павлика: «Я знов перекладаю з Маркса. Початок і зріст капіталістичного господарства. Статтю недовгу (2 аркуші) і зрозумілу так, що годі»⁶.

¹ Korespondencje, «Prasa», № 2, 1879, стор. 7.

² I. Franko, Co nas łączy, a co nas dzieli, «Prasa», № 2, 1879, стор. 5.

³ I. Franko, В поті чола, 1890, стор. 13.

⁴ I. Franko, Czego żądamy, «Prasa», № 9, 1880, стор. 34.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 67.

⁶ Лист І. Франка до М. Павлика від 14 вересня 1879 р., Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, 1876—1895, т. III, 1910, стор. 130.

В журналі «Народ» Франко порушує питання про політичну безправність міських робітників, селян-бідняків, жінок, з одного боку, і про безмежні права пануючих класів — з другого. «Робітник виключений з права, — пише він, — бо знає лише громадські обов'язки в справах, що торкаються загалу, отже і його, але він не має ніякого голосу і мусить приймати кістки і окрушини, що спадають з панського стола парламентів»¹.

Поряд з вивченням побуту робітників Галичини Франко знайомиться і з побутом робітників Відня в друкарській, картонажній і літографічній промисловості. Зібрані матеріали він опублікував у газеті «Kurier Lwowski» (1886 р.). В статті «Ankieta w sprawie pracy kobiet» підкреслена думка про те, що умови життя і праці робітників повинні належати до найважливіших державних питань.

І. Франка глибоко хвилювало життя робітників Росії, їх революційна боротьба за завоювання політичної свободи. В статті «Російські соціал-демократи», яка була написана Франком з приводу виступу Плеханова на Брюссельському конгресі в 1891 р., письменник погоджується з оцінкою, даною Плехановим народникам на конгресі, але в той же час він виступає проти недооцінки ролі селянства в революційній боротьбі в Росії.

З російською революцією Франко пов'язував здійснення ідеї визволення і возз'єднання українського народу в єдиній державі. Тому зрозумілий його інтерес до революційних подій в Росії, під впливом яких розгортались робітничі страйки і на західних землях України. З великим співчуттям говорить І. Франко про виступ львівських робітників у 1902 р., що закінчився барикадними боями з урядовими військами і масовими страйками на селі. Бажаючи перемоги російської революції, І. Франко писав у 1905 р.: «Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам до-теперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного,

¹ І. Франко, Czego chcemy, «Praca», № 12, 1879, стор. 45—46.

а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України»¹.

Проте І. Франко не зміг зрозуміти авангардної ролі пролетаріату як гегемона в буржуазно-демократичній революції. Він не бачив різниці між селянством і пролетаріатом, називаючи їх разом робітниками, розмежовуючи їх лише як сільських і міських робітників. Це штовхало Франка на шлях пропагування реформістських змін в економічному і політичному житті країни.

Побут робітників (житло, одяг, їжа, сімейні відносини і виховання дітей, відпочинок, розваги, свята, обряди, звичаї та дозвілля) Франко розглядав у залежності від соціально-економічних умов капіталістичної Галичини. Вивчення цих умов дозволило йому глибше зрозуміти і викрити причини низького матеріального і культурного рівня життя трудящих Галичини в другій половині ХІХ ст. Франко показав, що довгий робочий день і великі штрафи, які знижували заробітну плату робітників, відсутність освіти, охорони праці і медичної допомоги негативно впливали на сім'ю і побут робітників. Надзвичайно яскраво він розкрив це на матеріалі побуту робітників Борислава. Борислав ще на початку 50-х років був невеликим підгірським селом, власністю польських панів Карніцьких. У 50-х роках там почали видобувати нафту, яку місцеве населення називало кип'ячкою, бо під тиском газів вона булькотіла в ямах. Тисячі селян сходилися сюди з навколишніх сіл. Борислав з невеликого села став центром видобутку нафти і виріс у робітниче селище (рис. 33). Змінився зовнішній вигляд Борислава: на площі 150 моргів, серед хат, огорож, куренів, було викопано понад 12 000 глибоких ям, що були власністю 75 великих і 179 менших власників. Тут працювало понад 10 500 робітників. Уже на початку 70-х років джерела нафти почали вичерпуватися. Приблизно в цей час почали добування озокериту. Тоді від головних ям, що вели в глиб землі, почали копати на різній глибині горизонтальні бокові шахти. Працювати в них було ще важче. Кількість нещасних випадків серед робітників безперервно зростала.

Крім загальної характеристики Борислава як промислового центра, Франко детально описав одну з найбільших

¹ І. Франко, Одвертий лист до галицько-української молодіжі, ЛНВ, т. XXX, кн. IV, 1905, стор. 11.

Рис. 33. Загальний вигляд Борислава в кінці XIX ст.

його фабрик. Він розповідає, що, входячи на подвір'я, можна побачити по лівому боці кілька великих поганих будинків — приміщення для робітників, стайня та сарай, що служив складом для матеріалів. По правому боці знаходились фабричні кам'яні будинки. «Але тільки тоді, — пише Франко, — коли дійдемо до самого паркану, до головних воріт, біля яких знаходиться дзвоник і які відчиняються дуже неохоче, так обережно, як брама тюрми, тільки коли побачимо, що цими воротами входять ряди людей чорних, наполовину голих, вкритих найогиднішим лахміттям, що тримають в засмалених і вонючих руках буханки хліба і в'язки в'ялої цибулі, похмурих, згорблених, або якимось по-дикуму розпачливо веселих, — тоді тільки мимоволі здивуємося, як же це люди можуть жити в такому джерелі удушливого смороду»¹.

Робітничий клас Галичини формувався за рахунок селянства, ремісників та інших прошарків міського населення різних національностей. Франко встановив, що робітники Борислава за своїм походженням були переважно з Дрогобицького повіту і сіл Медяничі, Мразниці, а також з околиць Ржежова. З самого Дрогобича робітників було найменше.

¹ І. Франко, Korespondencje, «Praca», № 16, 1880, стор. 63.

На кінець 80-х років XIX ст. в Бориславі було понад 10 000 робітників, серед них українців — 45 %, поляків — 30 %, робітників інших національностей — 25 %. Але ця кількість не була сталою і залежала від багатьох причин. Найбільше робітників було зимою, а найменше — літом, під час жнив. Робітники ділилися на постійних і поденних. Більшість бориславських робітників мала від 19 до 40 років. Працювали в Бориславі також жінки й діти, останні віком від 12 до 15 років.

Під впливом праць Маркса і Енгельса Франко перш за все звертає увагу на тривалість робочого дня і рівень заробітної плати робітників. На основі статистичних даних фабрики і розповідей робітників письменник констатує, що робочий день в Бориславі триває 12 годин, а заробітна плата не є постійною: літом, коли появляється робота в полі, заробітна плата робітника дорівнює 70 центам, зимою, коли багато людей шукає заробітку, плата знижується до 50 центів. Тільки 10 заводських наглядачів знаходяться в привілейованому становищі, як «очі» і «вуха» пана, і одержують більше грошей, ніж робітники¹.

На деяких фабриках, де робітники працювали підрядно, робочий день тривав навіть по 14—16 годин; були випадки, коли робітники працювали день і ніч — 24 години, навіть без перерви². Ці матеріали переконали І. Франка в тому, що хоч офіційно робочий час законодавством був в Галичині нормований, проте підприємці грубо порушували закон.

І. Франко цікавиться умовами праці не тільки фабричних робітників, але і робітників дрібної капіталістичної промисловості, зокрема львівських майстерень. В столярній майстерні братів Вчеляків 70 робітників працювало по 14, 15 і більше годин щоденно — від 4-ої години ранку до 8-ої години вечора і пізніше. Через те робітники, щоб не витрачати часу на дорогу, ночували часто в майстерні на трісках. Крім того, майстер примушував їх працювати не лише в буденні дні, але й в неділю і в свята. За свою роботу вони одержували в середньому 6 злотих на тиждень.

Франко на конкретних фактах показав, як капіталісти

¹ Див. І. Франко, Korespondencje, «Praca», № 2—3, 1881, стор. 10.

² Див. І. Франко, Przemysł galicyjski, «Kurier Lwowski», № 116, 1888, стор. 3.

збагачувались за рахунок робітників. На протязі 14 годин робочого дня робітник укладав 4 кв. сажні паркету і заробляв тільки 80 центів, на які прожити з родиною не міг, а капіталіст за його рахунок мав 1 злотий 4 центи чистого зиску щоденно¹.

Особливу увагу звертав Франко на експлуатацію дитячої праці. 14—16-річні хлопці працювали на тютюнових фабриках, в ткацькому промислі, на фабриках сірників, в друкарнях, на паперових фабриках. Як правило, учнями ставали діти найбідніших батьків. Нерідко підлітки перебували в учнях по 10 років, тому що це була дешева робоча сила. Договору з учнями майстри не складали або складали значно пізніше, через рік, а в книжки не вписували час, коли учень став до роботи; якщо з будь-яких причин майстер звільняв учня, то стаж його роботи пропадав. Підприємці не дбали про фахову підготовку учнів і дуже часто використовували їх для домашньої роботи, для обслуговування своїх родин або для підручних робіт. Більшість учнів, як вказує Франко, не вміла ні читати, ні писати. Учнів били як майстри, так і члени родини майстра та інші робітники.

Винятково важкими, як твердив Франко, були умови праці учнів-пекарів, які, навіть опанувавши ремесло, але не маючи свідоцтва про кваліфікацію, не мали права за свою роботу навіть і домагатися відповідної платні. Цих учнів майстри тримали на становищі наймитів на протязі багатьох років.

І. Франко звертає увагу також на умови життя і праці жінок-робітниць, які за однакову роботу з чоловіками одержували значно менше. Заробітна плата їх мала тенденцію весь час знижуватися.

Порівняння умов життя і праці робітників Галичини з умовами життя і праці робітників Відня і Кракова дало можливість Франкові констатувати одну і ту ж властиву капіталізму тенденцію, що виявлялась в намаганні підприємців за рахунок недоплати робітникам привласнити собі якомога більше прибутків. Але все ж робочий день в друкарській промисловості Відня, як пише Франко, був менший (10 годин). Середній заробіток робітників у друкарській промисловості Відня в 90-х роках ХІХ ст. дорівнював 4 злотим на тиждень. За надурочну роботу робітникам інколи платили. Перерва тривала годину; робіт-

¹ Див. І. Франко, Korespondencje, «Prasa», № 2, 1880, стор. 9.

ники залишалися на цей час в майстернях, бо жили далеко від місця роботи. Дуже часто робітники працювали без вихідних днів, хоч законом це заборонялося¹.

І. Франко підкреслює винятково важке становище жінок-робітниць Відня, праця яких розглядалась як неповноцінна і тому оплачувалась значно дешевше, ніж чоловіча. Так, робітницям, які працювали в друкарні, платили по півтора-два злотих і лише через рік — три злотих на тиждень.

Широко експлуатувалась жіноча праця і в картонажній промисловості Відня, в якій працювало 1500 жінок і тільки 200 чоловіків. Під час сезону робочий день тут тривав з 7 години ранку до 12 години ночі. Заробітна плата у робітниць картонажної промисловості була ще нижча. Картонажниці, як правило, були молоді (рідко старші за 30 років), проте смертність серед них через важкі умови життя і праці була дуже висока.

Друге питання, на якому спиняється Франко, вивчаючи умови праці робітників, — це так звані «звичаї» додаткової капіталістичної експлуатації робітників. Він звертає увагу на те, що робітники весь час жили і працювали під страхом тих чи інших кар і стягнень. Один з найпоширеніших «звичаїв» капіталістичної експлуатації робітників, як зазначає письменник, — це стягнення штрафів за всякі провини. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Кріпаки працювали на поміщиків, і поміщики їх карали. Робітники працюють на капіталістів, і капіталісти їх карають. Різниця вся тільки в тому, що раніше підневільну людину били кием, а тепер її б'ють карбованцем»². Факти з життя трудящих Галичини, зібрані Франком, повністю підтверджують це положення В. І. Леніна.

Безправність робітників посилювалась відсутністю трудових книжок. На підприємствах робітників могли вигнати без попередження, що в умовах тодішнього безробіття було найтяжчою карою³. Отже, каже етнограф, «тоді буки були, а тепер повигадували дещо таке, що зовсім стане за буки»⁴. На одній з віденських фабрик

¹ Див. І. Франко, *Ankieta w sprawie pracy kobiet w Wiedniu*, «Kurier Lwowski», № 66, 1896, стор. 2—3.

² В. І. Ленін, *Твори*, т. 2, стор. 20.

³ І. Франко, *Korespondencje*, «Prasa», № 8, 1881, стор. 29.

⁴ І. Франко, *Свинська конституція*, *Твори*, т. III, 1950, стор. 211.

за розмови під час роботи з робітниць брали 20 центів штрафу. Робітниці Відня скаржилися на грубе поводження наглядачів, на те, що звільняють з роботи без попередження, хоч законом це і заборонено. Дуже часто на фабрики наймали лише молодих і гарних робітниць і платили їм спочатку по 2 злотих, а підвищення заробітної плати вони діставали тільки тоді, коли віддавалися фабриканту¹.

Картину жорстокої капіталістичної експлуатації робітників доповнюють жахливі умови праці, майже повна відсутність будь-якої охорони праці на підприємствах. Однією з перших форм охорони праці в бориславських ямах глибиною в 30—40 метрів, про яку згадує Франко, було «цямриння». Ями обгороджували хворостяними «кошами», які часто руйнувалися, і тому з часом в більш глибоких ямах замість хворостяних «кошів» завели «цямриння» з дерева, правда дуже тонкого, що було також небезпечним².

Над глибокими ямами в 100 і більше сажнів будували кошари або шопи, в даху яких проти ями робили отвір — «вентиль». Для очищення повітря застосовувалися «млинки» і ковальські міхи. В мілкі ями робітники спускалися драбиною, в глибокі — за допомогою мотуз'яної або дрот'яної «линви», що була прикріплена до «машини» з двома ручками, яка приводилася в рух переважно жінками. На випадок раптової задухи робітники обв'язувалися довгими канатами, за які їх можна було витягнути з ями. Але ці мізерні заходи не забезпечували робітників від каліцтва і страшної смерті. Докладно описуючи труднощі роботи в ямах глибиною в 80—100 сажнів, І. Франко вказував, що чим глибше копали яму, тим більше йшло з ями газу, а це часто призводило до трагічної загибелі багатьох людей.

Під землею робітники працювали у вузьких, темних проходах, не маючи можливості випростатися. Там вони часто гинули від завалів під час газових вибухів. Про таку страшну смерть під землею робітника Максима Цюника родом з с. Нагуєвичі розповідає І. Франко:

¹ І. Франко, *Ankieta w sprawie pracy kobiet w Wiedniu*, «Kurier Lwowski», № 66, 1896, стор. 2—3.

² Див. І. Франко, *Дещо про Борислав*, «Світ», № 16—17, 1882, стор. 297.

Дев'ять ще годин кричав ти,
Як та штольня завалилась,
Де, нещасний, працював ти. —
Дев'ять ще годин конав ти¹.

Спираючись на статистичний матеріал про велику кількість нещасних випадків в Бориславі, автор у своїй повісті «*Boa constrictor*» створює типовий образ молодого робітника Гриня, який спускається вперше в одну з найглибших шахт Борислава.

Не кращими були умови праці на фабриках Борислава. Тут робітники працювали в тісних брудних кімнатах, наповнених випарами нафти і воску. Відсутність будь-якої вентиляції призводила до тяжких захворювань робітників. Вони хворіли на тиф і інші хвороби. Санітарний догляд на фабриці обмежувався тим, що один раз або двічі на тиждень з'являвся лікар, який лише оглядав робітників, але допомоги їм не надавав. Фабрика своєї лікарні не мала. Скаліченим і хворим підприємці лікування не оплачували і не давали жодної компенсації; каси допомоги або взаємодопомоги не було. Уряд вважав скалічення звичайним явищем. Слідства в таких випадках не велось, органи влади не виясняли, з чієї вини покалічено людей, і нікого не притягали до відповідальності².

Дуже тяжко відбивалась на здоров'ї робітників тіснота на галицьких капіталістичних підприємствах. Часто на одного робітника припадало від 0,6 до 1 кв. метра площі. В кравецьких, шевських та картонажних майстернях, на фабриках сірників, підприємствах поліграфічного і художнього промислу, де робітники в силу характеру свого виробництва тісно сидять один поруч з одним в низьких і брудних приміщеннях, панувала задуха. Це приводило до того, пише Франко, що робітники дуже рано втрачали зір. Але бували і такі випадки, коли зимою частина робітників, що не могла вміститись в майстерні, працювала в шопі без вікон³.

І. Франко уважно вивчав також житло, одяг, їжу, сімейні відносини, свята, відпочинок і звичаї робітників (рис. 34). Він знайомиться з життям сімейних робітників різних фахів: складачів, столярів, шевців, поденних робіт-

¹ І. Франко, Максим Цюник, Твори, т. X, 1954, стор. 172.

² І. Франко, Korespondencje, «Praca», № 8, 1881, стор. 28—29.

³ Див. І. Франко, Przemysł galicyjski, «Kurier Lwowski», № 115, 1888, стор. 1.

Рис. 34. Житло робітників Борислава в кінці XIX ст.

ників, розглядає їх заробітки і доводить, що бюджет робітничих родин був мізерним, не відповідав звичайним людським потребам. Порівняння матеріального становища цих груп робітників показувало, що складачі, особливо ті, які працювали постійно при газеті, мали кращі заробітки. Але виявлені Франком факти з життя львівських складачів свідчили, що навіть ця група робітників жила дуже нужденно. Так, складач Йосип Данилюк, який мав родину з 6 чоловік, працюючи по 10 годин в день, заробляв на тиждень всього 15 рейнських 12 центів¹. Отже, щодня на кожного члена сім'ї припадало всього 21,5 цента, що не могло забезпечити людину навіть найпотрібнішим.

Бюджет поденного робітника являв собою ще невтішнішу картину. Родина, що складалась з 6 чоловік — 2 дорослих і 4 дітей — кожного дня поденною роботою могла заробити 95 центів — на місяць 28 рейнських 50 центів. За кімнату, що мала 4,5 метра довжини, 3 метри ширини і 2,5 метра висоти, платили 5 рейнських на місяць. На одяг родина витрачала 2 рейнських, на світло і опалення — 3 рейнських, на тютюн — 40 центів, на шкільні потреби дітей — 60 центів, на внески в касу взаємодопомоги — 1 рейнський щомісячно; на харчування 6 осіб залишалось

¹ «Рейнський дорівнював 75 коп., а цент — 0,75 коп. по відношенню до валюти царської Росії в 80-х роках XIX ст.

16 рейнських 50 центів, тобто 55 центів на день. Якщо згадати, що одна хлібина коштувала 21 цент, фунт недоброякісного борошна 9 центів і фунт такого ж м'яса 20 центів, можна собі уявити умови життя і харчування такої родини¹.

Франко вивчав також умови життя і несімейних, одиноких робітників і робітниць різних галузей промисловості.

Про житло бориславських робітників, які були в центрі уваги письменника, він пише, що четверта частина трудівників нафтових промислів жила в самій фабриці, де за окрему плату вони ночували в темному і брудному сараї (шопі). Всі ті, що ночували в шопі, не могли поміститися на нарах, а тому переважна більшість робітників спала на підлозі. Робітники, яким не вистачало місця в шопі, спали в майстернях на котлах, на лавках або і на землі.

Побут робітників Борислава яскраво охарактеризував, посилаючись на Франка, М. М. Коцюбинський: «Там важка праця, малий заробіток, бруд, п'янство, розпуста, погана їжа і погана горілка, всякі хвороби, там людина гірше скотини, там брат на брата здійсмає ніж, там ад і вічне пекло.

А з цього всього плывуть золоті річки і спадають в кишені тим, хто сам не робить, всяким хижакам-експлуататорам»².

Про умови життя робітниць у Відні І. Франко пише, що з зарплати — чотири злотих — більша частина робітниць платила за ліжко один злотий. Робітники Варшави, прочитавши в газеті про життя робітників Галичини, виявили робітників, які, не маючи постійного житла, спали в бочках, за що платили по 3 копійки за ніч. А на вулиці Довга у Варшаві, в підвалі великого будинку одного різника, в одній кімнаті мешкало 10 його робітників, і тут же поряд лежала купа гнилих і смердючих кісток та покидьків м'яса.

Вивчаючи робітничий побут, І. Франко звертав увагу і на зовнішній вигляд робітників, їх одяг. Він зазначає, що в Борислав робітники приходили з багатьох навколишніх районів і сіл, приносячи з собою найрізноманітніший одяг (рис. 35). Цей одяг був частково міський, але пере-

¹ Див. І. Франко, Korespondencje, «Praca», № 13, 1880, стор. 52.

² М. Коцюбинський, Вибрані оповідання, т. II, 1950, стор. 392.

Рис. 35. Робітники Борислава в кінці XIX ст.

важав сільський. І той і другий були однаково незручні для роботи під землею і на фабриці.

Чоловічий одяг складався з сорочки, штанів, сіряка, ременя і солом'яного капелюха — «крисані»; жіночий — з сорочки, спідниці, «гуні» (свитки) і хустки. Дівчата і жінки носили прикраси — коралі.

З міського і сільського одягу в Бориславі створювався якийсь мішаний — з різних кроїв, матеріалів, кольорів. Були це чорні, зароплені кафтани, лейбики, сіряки та гуні, такі ж сорочки, підперезані то ременями, то шнурками, то ликом, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнірські «гольцмици», бойківські повстяні «крисані» та підгірські «солом'яники»¹.

Мішанину в одязі робітників Борислава, викликану злиднями і страшними побутовими умовами, яскраво показав і Стефан Ковалів: «Всі повіряджувані в якісь предивацькі юбки, куртки, гуньки, шпенцері, помальовані різними красками; одного чоловіка не знайдеш, як бог приказав, дібраного»². Одяг робітників Борислава, особливо

¹ Див. І. Франко, Борислав сміється, «Світ», № 15, 1882, стор. 256.

² Ст. Ковалів, Добрий заробок. Образки з Галицької Каліфорнії, Львів, 1913, стор. 39—40.

немісцевих, що жили без родин, був подертий і дуже брудний. Про тодішній зовнішній вигляд робітників Франко говорить: «Їх лиця пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж — то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі»¹. А газета «Ргаса» писала про те, що страшно було дивитися на брудну, вонючу і виснажену людину, покриту лахміттям.

Але, як згадує Франко, у робітників був і святковий одяг, що складався, наприклад, у жінок-робітниць, які прийшли в Борислав з навколишніх сіл, з червоної «шалі-нової хустки», «спіднички перкалевої, сорочки картанової², білесенької, червоним шовком стебнованої в зірочки дрібненькі». Сорочка зав'язувалась червоною новенькою скиндячкою³. Доповнювали картину чоботи пасові і кармазинова крайка⁴.

Великий художник слова розповідає про такий епізод. Під час приїзду австрійського імператора до Борислава власники копалень запросили його відвідати заводи. Вони примусили робітників чистити і прибирати всю фабрику, будувати тріумфальну арку з земного воску, а щоб цісарю показати робітників в пристойному вигляді, справили для них новий формений одяг — сорочки, штани і шапки. Робітники спочатку раділи з цих щедрих подарунків, але швидко їх радість минула, бо власники почали вираховувати гроші за «подарунки» з заробітної плати. Цей епізод став сюжетом для оповідання Франка «Задля празника». Письменник широко використовував у своїх творах етнографічні спостереження і записки про зовнішній вигляд робітників, про їх одяг.

Окремо розглядає Франко харчування робітників. Найгірше харчувалися ті робітники, які жили по «цюпках», казармах, бо вони цілий тиждень не мали права виходити з фабрики, а кухні або їдальні на її території не було. Їжа робітників складалася переважно з хліба, цибулі, горілки і сиру — продуктів, які робітники купували у «пана касієра» по підвищеній ціні. Наприклад, за хліб, що в місті коштував 15 центів, тут платили 21 цент.

Кореспонденції в газеті «Ргаса», присвячені цьому питанню, досить промовисті. Робітники купували несвіже і зіпсоване м'ясо, бо на свіже м'ясо у них не вистачало

¹ І. Франко, Ріпник, Твори, т. I, 1955, стор. 79.

² «Картанова» — з фабричного полотна.

³ «Скиндячка» — стрічка.

⁴ «Кармазинова крайка» — червоний пояс.

грошей. Основними продуктами харчування робітників були капуста, хліб, дешева ковбаса і холодна кава.

Особливо нестерпно жилося робітникам в голодні роки, в роки неврожаю.

Основною їжею робітників Відня, зазначає Франко, були кава і хліб. В неділю на обід — картопляний суп або манна каша. Рідко хто купував шматок кінського м'яса за 16 центів. В звичайні робочі дні робітниці однієї з фабрик не мали можливості навіть зігріти каву на роботі, бо дружина наглядача не переносила запаху кави¹.

Підсумовуючи і узагальнюючи свої спостереження над робітничим побутом, Франко прийшов до висновку, що робітники в капіталістичних умовах змушені до краю обмежувати свої потреби. Він з боєм писав: «Робітник виробляє шовки і оксамити, найтонші полотна і чудові мережива, а сам ходить в лахмітті, будує палаци, а живе в трущобах, сіє пшеницю, а їсть висівки. Робітник не може відійти далеко від первісного стану, не може звикнути до вишуканих страв і доброї одежі, бо в нього немає грошей»².

Франко категорично заперечував закиди буржуазних ідеологів про те, що соціалізм начебто зруйнує родинне життя. Фактами з робітничого побуту він доводив, що саме *«капіталізм прямо підкопує і нищить родинне життя робітників-пролетаріїв... Ми вже виділи, що у пролетаріїв, робітників, працюючих по фабриках, про властиве життя родинне і мови нема. Робітник не може й думати про забезпечення своєї родини, про належне виховання своїх дітей. Він же весь день мусить тяжко працювати на те тільки, щоб забезпечити кусник нужденного хліба собі й родині. Та й родина тота, т. є. жінка і діти, оскільки їх сили, мусять помагати йому. Вони йдуть на фабрику, до машин, весь день працюють розлучені»*³.

Зокрема, дуже тяжким було сімейне життя жінок-робітниць. Відпусток по вагітності вони не мали, дитячих ясел і садків для малих дітей не було, а страшна нужда часто штовхала жінку-робітницю навіть на проституцію⁴.

¹ Див. І. Франко, *Ankieta w sprawie pracy kobiet w Wiedniu*, «Kurier Lwowski», № 68, 1896, стор. 2.

² І. Франко, *Pytania robotnicze*, «Praca», № 9, 1881, стор. 31.

³ І. Франко, *Мислі о еволюції в історії людськості*, Твори, т. XIX, 1956, стор. 105.

⁴ Див. І. Франко, *Мислі о еволюції в історії людськості*, Твори, т. XIX, 1956, стор. 106.

І. Франко і М. Павлик показували, що жіночий рух — це лише частина загального визвольного руху проти політичного і економічного гніту. Обидва вони порушували питання про те, що часті катастрофи в копальнях і на фабриках залишають тисячі жінок, тисячі сиріт без коштів. У журналі «Народ» часто писалось про життя простих робітниць, про становище їх в родині батьків і чоловіків, про життя жінок без фаху, про долю самотніх жінок, про право жінок на середню і вищу освіту і взагалі про їхні громадські і людські права¹.

Єдиним місцем гулянок і розваг бориславських робітників, як свідчить Іван Франко, були брудні корчми, куди вони сходились після тяжкої роботи. Найбільше робітників ходило до корчми в суботу, неділю та після виплати грошей. Тут вони намагались втопити своє горе в горілці. Ф. Енгельс писав: «Горілка є майже єдиним джерелом радості для них, і все немов штовхає їх до цього джерела»². Про це писав також Чернишевський, який зазначав, що умови життя штовхали робітників до шинків, де вони шукали і знаходили якщо не насолоду, то принаймні забуття, тимчасове одуріння від міцного напою³.

В бориславській корчмі, розповідає Франко, звичайно відбувалося широковідоме в робітничому побуті «посвящення ріпника»⁴, звичай, який полягав у тому, що новий робітник мусив запрошувати своїх товаришів до корчми; потім йому зав'язували очі ганчіркою, ставили на коліна, а на голову і на чистий ще одяг виливали відро кип'ячки. Переляканий і обурений молодий ріпник зривався з місця і починав кричати, а навкруги піднімався страшний сміх, галас, вимагали горілки.

У зв'язку з великим впливом робочої сили в Борислав цей жартівливий звичай, записаний І. Франком в 1877 р., згодом перетворився, як розповідає Ст. Ковалів, на страшне побоїще, яке відбувалося майже щодня і закінчувалось каліцтвом і смертю багатьох робітників⁵.

¹ Див. М. Павлик, В справі робітничих людей і жінок в Галичині, «Народ», № 23, Львів, 1890; Перші ступені русько-українського жіноцтва, «Народ», № 4, 1890.

² Ф. Енгельс, Положение рабочего класса в Англии; К. Маркс и Ф. Энгельс, Исследования, статьи, 1844—1845, Госполитиздат, 1940, стор. 395.

³ Див. Н. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. IV, 1948, стор. 803.

⁴ Див. І. Франко, На роботі, Твори, т. I, 1955, стор. 114—115.

⁵ Див. Ст. Ковалів, Добрий заробок, Образки з Галицької Каліфорнії, 1913, стор. 10—12.

«Старі» робітники, боячись конкуренції, чинили «новим» різні неприємності — штурхали, били, проклинали, посвячували в «ямари». Останнє полягало в тому, що часто на площу, де збирались люди з навколишніх сіл, щоб найнятися на роботу, приходили робітники, починалась сварка, яка закінчувалась тим, що тих, які були одягнені в кращі гуні, кидали у найбільше болото під загальний регіт і крик присутніх. Тільки після цього новим робітникам дозволялося йти до корби або до ями. Коли жертва чинила опір, здійснювалась страшна бійка, після чого в болоті плавало кілька трупів з проваленими головами. З'являлась поліція, декого заарештовувала, декого забирала як свідків.

І. Франко розповідає про відомий в Бориславі звичай «полуйки». Він полягав в тому, що коли в ямі показувалася кип'ячка, то перша бочка йшла робітникам, які працювали в ямі. Вони могли взяти її і продати кому хотіли або хазяїн міг викупити її у них. Гроші за звичаєм ріпників в той же день витрачалися на горілку в корчмі¹.

Пізніше спільна праця, спільна нужда, за словами І. Франка, зводили робітників до купи, робітники організовувались в товариства і спілки. Зростав інтерес робітників до соціальних і громадських питань. Це змінило і побут робітників Борислава: менше стало п'яниць, і в шинках тепер не засиджувалися громади людей; народжувались перші паростки нового громадського і виробничого побуту — робітники почали брати участь у великих економічних, а згодом і політичних виступах.

Робітники стали читати книжки, газети. Відомий в житті селян звичай побратимства між парубками або чоловіками-ровесниками і односельчанами серед робітників став першою формою робітничої солідарності. Побратимами в Бориславі ставали робітники, що походили з різних околиць, різного віку і навіть різних національностей, бо, як зауважує Франко, «ніщо так не в'яже людей до купи, як спільна нужда і спільна кривда». «Буря збиралася над Бориславом, — писав І. Франко, — не з неба до землі, але з землі проти неба.

На широкому болонню, на бориславській і банській толоці, збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику робітницьку раду. Всі цікаві на нову, досі не-

¹ Див. І. Франко, Полуйка, Твори, т. IV, 1950, стор. 18.

чувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згодні в роз'яренню і ненависті на своїх гнобителів»¹.

В 1890 р. у Львові вперше відзначали Перше травня як робітниче свято, в ньому брало участь 4000 робітників. В 1892 р. робітники Борислава вийшли на першотравневу демонстрацію в Дрогобичі; були сутички з поліцією і військом, арешти. М. Павлик порівнює організованість робітників під час першотравневого свята 1892 р. в Галичині, Австрії, Польщі з попередніми роками і відзначає, що в 1892 р. свято пройшло організованіше і в ньому брала участь більша кількість робітників².

У самому Бориславі першотравневе свято робітники вперше відзначали в 1893 р.

Дослідження І. Франком робітничого побуту в Галичині в другій половині ХІХ ст. має наукове і політичне значення. Всі порушені ним питання робітничого побуту (робочий день, заробітна плата, дитяча і жіноча праця, охорона праці, капіталістичні «звичаї» експлуатації робітників, житло, одяг, їжа, відпочинок, звичаї, свята) є гнівним обвинуваченням проти капіталізму. Етнографічні дані робітничого побуту Галичини, опубліковані І. Франком, об'єктивно спростували твердження українських буржуазних націоналістів про відсутність капіталізму на Україні, а також про відсутність національної буржуазії, робітничого класу і суперечностей між ними. Це був сміливий і обґрунтований виступ проти буржуазного напрямку в етнографічній науці того часу, проти одностороннього дослідження самого тільки селянського побуту та ігнорування робітничого.

¹ І. Франко, Борислав сміється, Твори, т. V, 1951, стор. 374.

² Див. М. Павлик, Свято 1-го Мая, «Народ», № 10, Львів і Коломия, 1892, стор. 132.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЕТНОГРАФІЧНОЇ НАУКИ В ПРАЦЯХ І. ФРАНКА

Значну увагу приділяв І. Франко в етнографічних дослідженнях питанням теорії. Висловивши в ряді статей і рецензій глибокі і оригінальні погляди на етнографію, її завдання і методи дослідження, на особливості її розвитку, Франко підняв на вищий теоретичний рівень етнографічну науку на Україні в другій половині XIX ст.

Одне з головних теоретичних питань, порушених Франком, було питання історії етнографічної науки на Україні. В статтях «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в.»¹, «З останніх десятиліть XIX ст.»², «Jak powstają pieśni ludowe»³, «Etnologja i dzieje literatury»⁴, «Дві школи в фольклористиці»⁵, «Найновіші напрямки в народознавстві»⁶, «Krajoznawstwo galicyjskie»⁷ і в кількох рецензіях на праці своїх попередників та сучасників він накреслює основні віхи в історії етнографічної науки в Галичині.

Вказуючи, що виникнення інтересу до етнографії Галичини відноситься тільки до кінця XVIII ст. (1772 р.)

¹ Див. М. Возняк, *З діяльності І. Франка як етнографа, Первісне громадянство*, стор. 157—163.

² ЛНВ, кн. 6, 1901, стор. 1—19; 48—67; 112—132.

³ «Ruch», № 4, 1887, стор. 118—119; № 5, стор. 145—147.

⁴ *Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich*, т. I, Львів, 1894, стор. 1—11.

⁵ «Житє і слово», т. III, кн. 1, 1895, стор. 149—155.

⁶ І. Франко, *Найновіші напрямки в народознавстві*, Твори, т. XIX, 1956, стор. 143—157.

⁷ «Kurier Lwowski», № 212, 1892, стор. 2.

і зв'язане з зайняттям її австрійськими військами, Франко підкреслював, що австрійський уряд не був заінтересований у піднесенні етнографічної науки, бо вона могла збудити серед населення «любов до краю, небезпечні думки про недавнє минуле, не говорячи вже про сучасний стан»¹. Уряд дозволяв публікувати лише відомості про гори, ріки, адміністративний поділ Галичини, «не торкаючись таких питань, як земельна власність, повинності, соціальні відносини і другі сторони людського життя»².

Місцева польська і українська інтелігенція була в той час надто малосвідомою, щоб займатися етнографією рідного краю, зазначає І. Франко. Проте в 30-х і 40-х роках вже з'явилися поодинокі збирачі, як Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич та ін., які записували народні пісні, казки, вірші, загадки; появились перші видання: «Русалка Дністровая» (Будапешт, 1837 р.), «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846—1847 рр.).

Розвиток і оформлення етнографії в науку про народ і його життя Франко цілком правильно пов'язує з революційною боротьбою трудящих за своє соціальне і національне визволення. «Тільки в 60-их роках повіяло іншим духом у Галичині, — пише І. Франко. — З України дійшли сюди твори Шевченка, Куліша, Максимовича, Костомарова і інших українських письменників та етнографів, збудили серед молоді гарячу любов до рідного народу і заохотили її до студій над його традиціями. Почалось пильне збирання етнографічних матеріалів»³.

Особливо розгорнулася етнографічна робота в Галичині в 70—90-х роках ХІХ ст., коли з'являються такі етнографи, як І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, Ф. Колесса, що ставили своїм найголовнішим завданням показати справжній стан життя робітників і селян Галичини.

Важливим теоретичним питанням, порушеним І. Франком в етнографічній науці, було питання про метод дослідження життя народу.

В 50—60-х роках ХІХ ст. в фольклористиці панував так званий міфологічний напрям, представниками якого

¹ І. Франко, *Krajoznawstwo galicyjskie*, «Kurier Lwowski», № 221, 1892, стор. 2.

² Там же.

³ І. Франко, Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в., див. М. Возняк, *З діяльності Івана Франка як етнографа, Первісне громадянство*, стор. 159.

в країнах Західної Європи були брати Грімм, А. Кун і М. Міллер, а в Росії — Афанасьєв, Буслаєв, О. Міллер та інші.

Цей напрям в фольклористиці мав вплив і на етнографію, оскільки ці науки дуже споріднені.

Основна ідея міфологічної теорії полягала в тому, що духовна культура сучасних народів є наслідок занепаду, розпаду колись панівного світогляду доби первісної дикості. Духовне життя народів розглядалось не по висхідній, а по низхідній лінії. Інакше кажучи, основна ідея міфологічної школи — ідея деградації. Цим самим і визначається її реакційність. Предмет дослідження для її прихильників був скоріше об'єктом любовання. Вони схилялись перед пережитками старовини. Ця школа ігнорувала будь-який розвиток явища, а тому і будь-яку послідовність в його дослідженні.

Критично розглядаючи побудови міфологічної школи, І. Франко відзначав деяке її позитивне значення в розвитку етнографічної науки, бо під впливом цієї школи був зібраний величезний етнографічний матеріал. Але Франко показав, що теорія міфологічної школи зовсім непридатна при вивченні звичаєвого права, обрядів, звичаїв і суспільних форм життя народів. «...Матеріал уже тоді розбивав теорію, — писав він, — не входив у її рамки, натягнення й довільність висновків були очевидними і зробилися ще більш очевидними в працях учнів і наслідників Гріммів, таких, як Мангардт, у Росії Афанасієв, Буслаєв та інші»¹.

Критикуючи Афанасьєва за міфологічну основу його праці «Поэтические воззрения славян на природу», І. Франко говорить, що в цій праці автор використав чимало галицько-руського матеріалу і саме тому вона була «пильно читана в Галичині», що вплив цієї праці позначився на міфологічному тлумаченні ряду питань в роботі О. Левицького «Світогляд українського народу», автор якої вважав, що основа давньої української міфології така ж сама, як і у всіх арійських народів. Не погоджувався І. Франко і з міфологічним філософствуванням польського етнографа О. Кольберга в його праці «Lud»².

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, 1956, стор. 147.

² І. Франко, Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст., див. М. Возняк, З діяльності І. Франка як етнографа, Первісне громадянство, стор. 160.

У своїй критиці міфологічної школи Франко спирався на політичну економію, відзначаючи, що вона допомагає етнографії вірно зрозуміти юридичні, суспільні і політичні установи в житті народів, бо ці установи є лише надбудовою над виробничими відносинами, що «основою інституцій, а далше й правних поглядів даного народу є не так етичні погляди, як радше способи продукції і циркуляція економічних багатств»¹. Як бачимо, І. Франко критикував буржуазну міфологічну школу за ідеалістичне розуміння звичаїв, обрядів, юридичних поглядів різних народів. Франко солідаризується з Чернишевським, який, відстоюючи етнографію як науку, висміював туманні і бездоказові гіпотези міфологічної школи братів Грімм.

Обґрунтування Дарвіном еволюційної теорії покликала до життя еволюційно-психологічний напрям в історичних науках. В західноєвропейській етнографічній літературі він відомий з часу виходу в світ праць Бастіана, Тейлора, Лебока, Мак-Ленана, а в російській — Кулішера, Смирнова, Шашкова та ін. Еволюційно-психологічна школа, на противагу міфологічній, виходила з ідеї розвитку. Її прихильники ставили собі за мету об'єктивно і реалістично пізнати дійсність, вони шукали загальні закономірності в історії культури людства; але прихильники еволюційно-психологічної школи переносили закони природи на історію розвитку культури людства. В цьому була їх помилка. Проте центр наукового інтересу в етнографічній науці перемістився в бік вивчення суспільного життя, форм господарства, сім'ї, розвитку права і держави, народного мистецтва, музики. Чернишевський вітав такий поворот в етнографії.

Прихильники еволюційно-психологічної школи зібрали великий матеріал, систематизували його. Але перебуваючи на ідеалістичних позиціях, етнографи цього напрямку помилково пояснювали історію розвитком «психології людства». Як і міфологічна, еволюційно-психологічна школа вважала, що всі обряди, звичаї та інші явища культури виникли дуже давно, ще в передісторичні часи. Проте, на відміну від міфологічної школи, еволюційно-психологічна школа допускала їх розвиток, правда, лише як процес поступових змін, який незалежно відбувається в різних галузях культури, але у всіх народів однаково.

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, 1956, стор. 148.

Серед праць західноєвропейських етнографів слід відзначити праці швейцарського вченого Й. Бахофена¹, а в Америці — праці Л. Моргана. Морган відмовляється від психологічного пояснення історії людства в дусі Бастіана та інших ідеалістів, обґрунтовує думку, що патріархату передувала інша форма суспільства — матріархат². Маркс і Енгельс високо оцінили погляди Моргана і широко використали їх в своїх працях.

І. Франко зазначав, що в 70-х роках на російському ґрунті виникає реакція на погляди міфологічної школи, бо матеріалістична філософія в цей час дістає підтвердження в природничих науках, зокрема в еволюційній теорії Дарвіна, яка в свою чергу була великим поштовхом для розвитку археології, антропології і етнографії. «Звісно, який переворот викликає наука Дарвіна в цілій антропології загалом, а особливо в етнографії, чи то в науці про походження, життя і розвій народів»³.

Нові матеріали, говорить Франко, раз назавжди знищили давню теорію про первісне щасливе життя народів в стані високої культури, про давній «золотий вік», поширили коло наукових знань, поглибили їх зміст, виявили недійсність старих доктрин і проклали шлях новому еволюційному поглядові на світ та на багатовікову історію людства. Нові дослідження дають можливість зрозуміти життя сучасних народів, що стоять на низьких і найнижчих ступенях розвитку культури, бо сучасні дослідження пояснюють давні фази дикості людського роду, часи, про які раніше ніхто не наважувався сказати що-небудь.

І. Франко виявляє великий інтерес до стародавніх форм людського суспільства — роду, племені і сім'ї. Він детально знайомився з науковими описами відомих прогресивних російських етнографів — Міклухо-Маклая, Пржевальського, із спостереженнями Моргана над формами сім'ї у диких ірокезів. Франко погоджується з теорією Бахофена і Моргана про існування матріархату, який панував колись у всіх стародавніх народів перед патріархатом, і з думкою про існування в первісному суспільстві багатьох форм сім'ї.

¹ Див. Й. Бахофен, Материнське право, Штутгарт, 1861.

² Див. Л. Морган, Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Л., 1934.

³ І. Франко, Рецензія на журнал «Kosmos», «Правда», в. IV, Львів, 1879, стор. 259.

Але Франко помиляється, припускаючи, що однакові форми сім'ї у різних народів були результатом однакового устрою людського організму.

Цікаво, що під впливом І. Франка це питання досить широко опрацював О. Охримович. На українських і частково білоруських весільних обрядах і піснях автор продемонстрував пережитки материнського права в житті цих народів. Іван Франко також показав, що розвиток сім'ї в своїх основних рисах у всіх народів йшов більш-менш одним шляхом¹.

Франко гостро критикує еволюційну школу за те, що вона для доказу тієї чи іншої тези некритично порівнює етнографічні матеріали — звичаї, вірування, юридичні погляди різних народів і племен, — що для неї однаково, чи певне етнографічне явище існує серед народів з високою цивілізацією, чи серед примітивних дикунів.

Критично ставиться Франко і до думки еволюційної школи, що звичаї, вірування та казки не залежать від історичного розвитку народу. «Ця школа вважає звичаї, вірування, правні погляди та перекази всіх народів останками передісторичного життя людськості, і основуючися на тім дуже сумнівної вартості принципі, що те доісторичне життя всіх рас у всіх місцях земної кулі було однакове, переходило однакові фази розвою, користується без розбору етнологічними фактами найрізніших народів, племен, місцевостей для реконструкції того доісторичного первісного життя. Історичні впливи, обмін ідей та інституцій ця школа ігнорує»².

Франко відстоює думку про історичну закономірність розвитку національних особливостей народів. Ось чому у різних народів, що стоять на однаковому ступені розвитку, виявляються подібні звичаї і установи. Він вказує, що на економічний і культурний розвиток тієї чи іншої країни впливають інші країни, але помилково вважає, ніби розвиток культури відбувається так само, як розвиток родів і видів тварин чи рослин.

Цікава рецензія Франка на працю Паулічке «*Ethnographie Nordafrikäs*» (1893 р.), в якій автор описує ма-

¹ Див. В. Охримович, Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи, *Етнографическое обозрение*, кн. 4, М., 1891.

² І. Франко, S. Ciszczewski, *Ognisko*, *Studium etnologiczne*. ЗНТШ, 1904, т. LXI, стор. 3 (бібліографія).

теріальну культуру і побут трьох племен Північної Африки. Протиставляючи «монографічний метод» (власне, спосіб) дослідження життя народів Північної Африки Паулічке методу дослідження еволюційної школи, Франко пише: «Сам метод монографічного оброблювання поодиноких племен, замість поверхового плавання по всіх племенах і вивчення тільки поодиноких відірваних фактів, щоб ними скріпити свої теорії, мусимо назвати дуже щасливим і плідним — не для того, як коли б ми противні були творенню широких теорій на підставі фактів позбраних з різних країн і племен, як це бачимо у Тейлора, Леббока і др., але для того, що тільки основне монографічне оброблення тих поодиноких племен, їх життя, вірувань і т. ін. може дати добру основу для загальних теорій»¹.

Також позитивно І. Франко оцінює науковий метод в етнографічній праці польського етнографа І. Свентека «*Lud Nadbraski od Gdowa aż po Bochnię, obraz etnograficzny*» (1892 р.), в якій автор досліджує землеробство, промисли та ремесла, дає опис будинків і знарядь, одягу, страв і напоїв, звичаїв і обрядів.

В кінці XIX і на початку XX ст. місце еволюційної школи поступово зайняли інші буржуазні школи в етнографії і зокрема так звана культурно-історична школа, про яку Франко пише в ряді своїх праць. На думку представників цієї школи, людство не може в різних країнах, в різних місцевостях руками різних народів створювати подібну культуру, робити однакові відкриття, мати однакові установи, звичаї, обряди. Єдиний процес розвитку людського суспільства заперечувався. Кожне культурне явище, за теоріями цієї школи, виникало один раз в історії, в одному тільки певному місці, а потім поширювалось по всьому світу або шляхом запозичення одним народом у іншого, або шляхом переселення народів. Таким чином, людське суспільство розпадалось на окремі культурно-територіальні єдності, які називалися «культурними колами». Кожне таке коло в своєму розвитку самостійне. Якщо для одного кола характерний матріархат, то для іншого — патріархат, якщо для одного характерна приватна власність, то для іншого — тільки общинна власність і т. ін. За такими поглядами взагалі відпадали питання про те, що було раніше — матріархат чи патріархат, общинна чи приватна

¹ «Житє і слово», т. I, кн. III, 1894, стор. 484.

власність, бо це, твердить культурно-історична школа, зовсім не є етапи загального розвитку історії, це явища, властиві різним народам, різним «культурним колам». Історія людства, на думку «теоретиків» цієї школи, є безупинна «боротьба культур», в якій більш сильні знищують слабші культури. Як бачимо, ця школа в своїх конкретних історичних висновках виправдувала людиноненависницьку расову теорію.

Представники цієї реакційної школи відкидали національну специфіку культури народів, не бачили і не розуміли самостійної творчості народних мас, відривали культуру народу від самого народу.

Позитивним в дослідженнях історичної школи Франко вважав історико-порівняльний метод, який відрізнявся від порівняльного методу еволюційної школи тим, що порівнювались не випадкові і різні за часом, місцем, характером явища, а в певному історичному аспекті — часі, що давало можливість виявити і споріднені і різнорідні явища в житті окремих народів.

Незважаючи на намагання І. Франка критично розібратись в теоріях історичної школи, він все-таки деякий час перебував під її впливом і тому пояснював наявність у різних народів однакових пісень, казкових сюжетів, звичаїв і обрядів «мандрівкою розумових і культурних течій з півдня на північ, зі сходу на захід», а народні звичаї і обряди вважав тільки «залишками старих інституцій...».

І. Франко не зумів розібратись також в реакційній суті історико-міграційної школи, що вела боротьбу проти морганівської тези про розвиток суспільства.

Розуміючи етнографічну науку як активний фактор в показі нелюдських умов життя народу в епоху капіталізму і пам'ятаючи, що етнографія неможлива без певної громадської тенденції, «без сторонництва», І. Франко висловлює свої думки щодо методу етнографічного дослідження. Цим методом він намагався вести свої дослідження побуту робітників і селян Галичини; етнограф радив відтворювати минуле народів не за схемами, а за документами, фактами; лише тоді етнографія, на його думку, може стати дійсно історичною наукою. На відміну від представників історичної школи І. Франко розглядав походження і розвиток культури даного народу не ізольовано, а у зв'язку з культурою інших народів.

Метод етнографічних досліджень І. Франка давав йому

можливість порівнювати і узагальнювати явища, робити певні політичні висновки (показати низький матеріальний і культурний рівень життя робітників і селян в епоху капіталізму, виявити єдність матеріальної і духовної культури народу на території всієї України, підкреслити спільні риси в побуті і культурі українського і російського народів).

Окремо І. Франко спиняється на способі викладу етнографічного матеріалу; він вважає доцільним саме монографічний опис з використанням в ньому статистичних та економічних відомостей.

До теоретичних питань, над якими працював Франко, треба віднести і проблему походження бойків та гуцулів. Письменник звернув увагу на те, що Карпатські гори в Галичині, за винятком невеликого клина на заході, заселені майже виключно українцями, серед яких з етнографічного боку виділяються три групи: гуцули, що заселяли східну частину гір, лемки¹, що жили в західній частині, та українці-бойки, що жили в середній частині Карпат, від Лютовиська до Делятина.

Треба сказати, що погляд І. Франка на походження населення Східних Карпат заперечував думку буржуазних дослідників про не слов'янське і навіть не європейське, а азіатське походження українців Східних Карпат. І. Франко заперечував також посилення буржуазних вчених на «особливу нелюбов» українців-гуцулів до українців-бойків, тому що бойки начебто іншого, неукраїнського походження. «Я думаю, що вияснення історичне, немов та нелюбов є відгомонам іншого походження бойків, досить проблематичне, найпростіше вияснення лежить в різниці способу життя і ступеня цивілізації. Мені здається, що наші вчені піднесли це спостереження трохи необережно; не між бойками і гуцулами панує взаємна нехоть і відраза; вона властива жителям підгір'я і долів до гірняків — зарівно бойків, як і гуцулів»², відмічав Іван Франко.

Говорячи про українське походження бойків і гуцулів, І. Франко разом з цим виявляє місцеві особливості їх культури і побуту, які свідчили про велику відсталість цих етнічних груп.

¹ Територія лемків відійшла до демократичної Польщі, а українці-лемки переселені в різні області і райони УРСР.

² І. Франко, Звідки взялася назва бойки?, «Жите і слово», т. III, кн. I, 1895, стор. 146.

«Гірняки у нас, як і деінде, здавна провадили життя більш скотарське, ніж рільниче і заховали до наших днів багато таких архаїзмів в мові, одежі, способі життя, формах сім'ї, звичаях і віруваннях, приладах господарських і т. ін., котрі на долах давно пережилися і попали в забуття. Наведу тут тільки деякі, більш звісні речі, як викручування живого огню, замилювання до бронзових оздоб і прастарі форми металургії у гуцулів, свобідне життя родинне і низький ступінь полової моральності у них же, що їм у покутях головню з'єднало назву «погана гуцулія». У бойків також є чимало культурних пережитків, котрі разять підгірянина, як, наприклад, курні, чорні та негарні хати, чорні, в маслі варені сорочки, життя великими сім'ями в спільній хаті, відмінний від підгірського одяг, довге, на плечі спадаюче, іноді заплітане в коси, або зав'язуване вузлами, волосся і т. ін.»¹

Франко гостро критикує В. Шухевича за те, що він при дослідженні побуту і культури українців-гуцулів не показує, що у них в житті є типово гуцульським, а що є характерним для всього українського народу і, ширше, для східних слов'ян.

Не погоджується Франко і з Б. Лімановським щодо характеристики етнічних груп українського народу — бойків, гуцулів, лемків, зокрема з його поглядом про фізичне виродження лемків. Не погоджується він також з його висновком про вищість культури гуцулів в порівнянні з культурою населення Галичини в цілому.

Важливою теоретичною проблемою етнографічної науки І. Франко вважав питання про спільний історичний шлях розвитку українського і російського народів і про спільні риси в побуті цих братніх народів. Відображаючи споконвічні прагнення народу до возз'єднання українських земель, Франко науково обгрунтував єдність побуту і культури народу на території України та спільні риси в побуті і культурі українського і російського народів на протязі всієї їх історії.

І. Франко заперечував думку російських народників про общину як про специфічно російське явище і разом з тим заперечував і буржуазно-націоналістичні твердження про начебто споконвічний, природжений «індивідуалізм» українців і повну відокремленість побуту і культури укра-

¹ І. Франко, Звідки взялася назва бойки?, «Житє і слово», т. III, кн. I, 1895, стор. 147.

їнського народу, в історії якого в минулому нібито ніколи не було великої сім'ї, широко відомої у російського народу. Велика сім'я, за визначенням класиків марксизму, є історична форма, властива минулому всіх народів, хоч в буржуазній літературі вона часто оголошувалась специфічною особливістю слов'янських народів. Цим самим слов'яни протиставлялись іншим народам, зокрема германським, які начебто схильні до індивідуалізму. І. Франко звертає увагу на те, що етнографічні дослідження до 80-х років XIX ст. велись в напрямі вивчення переважно усної народної творчості, деяких обрядів і частково одягу. Такі ж питання, як житло, їжа, звичаєве право, способи володіння землею та форми організації суспільного життя, випадали з поля зору дослідників-етнографів. Незважаючи на відсутність матеріалів з життя українського народу, буржуазні історики та етнографи стверджували, що український народ з природи індивідуаліст і що це відрізняє його від російського народу, який жив у минулому колективно, общинами. «До недавна у нас ще повторювалась за Костомаровим теза, — писав Франко, — що русько-український народ такий індивідуаліст, що ніякої общини у нього не було і ніде немає»¹. Гостро критикуючи буржуазних істориків і етнографів, Франко зазначає: «Історики та етнографи України вважають, що український народ «з природи індивідуаліст» і що це відрізняє його від великоруського народу, що живе колективно в т. зв. общинах. Ці общини зараз занепадають на Україні, і це може викликати припущення, що ця начебто «вроджена» різниця між великоросами і малоросами не є лише історичною різницею розвитку»².

У багатьох своїх роботах Іван Франко категорично заперечує різні націоналістичні твердження. На основі етнографічних матеріалів Франко виявляє спільні риси в історичному розвитку українського і російського народів. «Дійсно, залишки первісних общин, відкриті в найновіші часи, показують безпідставність тих «природжених» різниць між сусідніми народностями, бо пункт виходу їх в минулому без сумніву був спільний»³.

¹ І. Франко, Сліди снохацтва в наших горах, «Житє і слово», т. IV, кн. IV, 1895, стор. 102.

² І. Франко, «Gmina» і «Zadruga»..., «Głos», № 19, Варшава, 1887, стор. 294.

³ Там же, стор. 294—295.

І. Франко займався дослідженням російської общини і, характеризуючи її, писав: «Дві взаємно доповнюючі себе форми побуту становлять суть так званого «общинного» життя в Росії. Це передусім «сімейна община», а потім «поземельна община». Характерні риси першої — члени її нічим не діляться, підлягають владі найстаршого — «большака». Поземельна община характерна періодичним перерозподілом землі в залежності від працездатних членів в сімейних общинах — «чорний переділ»¹.

Розробляв Франко і питання української общини. На доказ існування сімейної общини українського народу він наводить і звичай «снохацтва» в побуті селян Підгір'я, про що згадувалось в архівах Дрогобицького суду в 80-х роках ХІХ ст.²; цей звичай, за словами Ф. Енгельса, є частим супутником великої сім'ї³.

Своїм сучасникам — історикам та етнографам — В. Антоновичу, І. Новицькому, І. Лучицькому Франко робить закид, що вони, досліджуючи питання сімейної і сільської общини в далекому минулому на території східної частини України, не зробили правильних висновків про існування такої ж форми життя і господарювання у всього українського народу⁴.

В усіх порушених ним питаннях теорії та історії етнографії І. Франко зробив важливий вклад у розвиток дожовтневої етнографічної науки на Україні.

¹ Див. І. Франко, «Gmina» і «Zadruga»..., «Głos», № 19, Варшава, 1887, стор. 295.

² Див. І. Франко, Сліди снохацтва в наших горах, «Житє і слово», т. IV, кн. IV, 1895, стор. 104.

³ Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, К., 1948, стор. 49.

⁴ Див. І. Франко, «Gmina» і «Zadruga»..., «Głos», № 19, стор. 294.

ВИСНОВКИ

Загарбавши Галичину, Австро-Угорська імперія перетворила її на свій аграрний придаток. Відсутність великої промисловості, а звідси і згуртованого революційного пролетаріату, масового робітничого руху визначили і характер суспільно-політичного життя Галичини. Після скасування в 1848 р. кріпосного права тут намітилося розмежування сил, які виступали в тодішньому суспільному житті. Реакційний табір був представлений москвофілами і народовцями. Найбільш послідовними виразниками інтересів пригноблених мас були представники революційної течії, яку, починаючи з 70-х років, очолив Іван Франко — продовжувач революційно-демократичних традицій Шевченка.

Свою боротьбу за соціальні інтереси трудящих, за використання науки в інтересах народу Франко вів у багатьох напрямках.

Під впливом ідей марксизму і російських революціонерів-демократів Франко матеріалістично розглядає питання про роль особи в історії, вважає народ рушійною силою історичного процесу. Говорячи про народ, Франко мав на увазі не всі класи суспільства, а лише трудящих, і тому він перший в історії української етнографічної науки, на відміну від представників буржуазно-націоналістичного напрямку, присвятив свої етнографічні дослідження насамперед робітникам і селянам. Особливу увагу він приділив вивченню побуту нового в колоніальній Галичині класу — пролетаріату і питанню, як відбилось на побуті селянства класове розшарування.

Визначною заслугою Франка-етнографа є те, що він глибоко розумів класову диференціацію суспільства в період капіталізму, бачив причини соціальної і економічної нерівності і на етнографічному матеріалі чітко показав класове

розшарування селянства в Галичині. Франко слідом за Шевченком вніс в українську етнографічну науку один з керівних принципів дослідження селянського побуту — принцип класовості. Це було велике досягнення передової української етнографії, яке завдавало міцного удару буржуазно-націоналістичним тенденціям у дослідженні життя і побуту українського села.

Відомо, що представники буржуазно-націоналістичного напрямку в етнографічній науці затушовували соціальні суперечності, пояснюючи існуючу на селі нерівність другорядними причинами — зростанням кількості населення, народними звичаями, географічними умовами. Вони заперечували наявність антагонізму між дрібновласницькими і пролетарськими елементами, вивчали архаїчні сторони селянського побуту і милувалися ними, намагаючись тим самим відвернути увагу трудящих від сучасності, від класових суперечностей, від боротьби проти експлуататорів.

На противагу буржуазним етнографам І. Франко розглядав побут і культуру селянства в нерозривному зв'язку з соціально-економічними умовами його життя.

Розкриваючи суть капіталістичної системи в умовах Галичини, Франко показав різку нерівність між панськими «дворами» і селянськими «хатами», переконливо довів, що всі права належать експлуататорам, а всі обов'язки лежать на плечах народу, що існуючі закони захищають лише інтереси панівних класів. Питання етнографічні він завжди пов'язував з економічними, і тому в його статтях знайшли яскраве відображення такі суттєві явища в житті селян, як високі податки, малоземелля, часті неврожаї, голод, висока смертність, еміграція бідноти в інші країни.

Прийшовши до висновку, що галицьке селянство так далі жити не може, Франко шукав виходу з цього становища. Він писав про потребу об'єднати розпорошені, дрібні, малопродуктивні господарства з примітивними знаряддями праці у великі господарства з громадською власністю на засоби виробництва, з великим виробничим колективом. Такий спосіб господарювання, на думку Франка, сприяв би розвитку промислів, освіті членів колективу, допомагав би їм культурно відпочивати і, головне, забезпечив би їх матеріально. Зрештою це привело б їх до соціальної і економічної рівності. Проте ці питання Франко розглядав відірвано від ідеї знищення капіталістичного ладу, отже — утопічно.

Головні етнографічні дослідження І. Франка присвячені побутові і культурі населення Карпатських гір — бойків, гуцулів та лемків, яких Франко справедливо вважав частиною українського народу, чим рішуче заперечував твердження окремих буржуазних етнографів про начебто неслов'янське походження як лемків, так і гуцулів та бойків. Розглядаючи планування селищ, архітектуру житла і народне мистецтво бойків, Франко конкретними фактами спростовує вигадки буржуазно-націоналістичних етнографів про вплив німецької культури на культуру бойків і доводить східно-слов'янське походження останньої.

Характерно, що, досліджуючи житло і його внутрішню обстановку, одяг та їжу бойків, Франко розглядав все це не тільки з точки зору національних і місцевих особливостей побуту бойків, а й під кутом зору соціальної диференціації села. З цих позицій він висвітлює і сімейні відносини на селі, сімейне і громадське становище жінки-селянки, вказуючи на те, що тяжкі економічні і соціальні умови руйнують сімейне життя не тільки робітників, а й селян. Правильно розуміючи причини тяжких умов життя жінки-селянки, Франко приходить до висновку, що вони зміняться тільки тоді, коли зміняться політичні і економічні умови життя всього народу.

Вивчаючи весільний обряд у бойків, Франко встановлює спільність звичаїв у сімейному побуті народу на території всієї України, а також звертає увагу на характерні східно-слов'янські риси цього обряду. Поряд з цим він відзначає і місцеву специфіку у весільному обряді бойків.

Ознайомившись з хліборобством, скотарством, гончарством, ткацтвом, вишивками, обробкою дерева і металу у бойків, Франко підкреслює вплив соціальних і економічних умов на розвиток цих галузей народної культури, показує негативний вплив на них капіталістичної експлуатації. Разом з тим він відзначає високий художній смак народу і його вміння навіть у тих соціально несприятливих умовах зберігати і розвивати свої національні традиції, свою демократичну культуру. Використання кращих із цих вікових традицій народного мистецтва Франко вважав одним з невідкладних завдань професіонального мистецтва.

Дослідженню побуту робітників шляхом особистих спостережень і контактів з робітниками приділяли велику увагу ще К. Маркс і Ф. Енгельс. На конкретних матеріа-

лах з побуту англійських робітників (житло, одяг, їжа, відпочинок, сімейні відносини) К. Маркс і Ф. Енгельс показали тяжкі умови життя і праці пролетаріату капіталістичних країн, викрили причини його злиднів і горя.

Революціонери-демократи Чернишевський і Герцен в середині ХІХ ст. порушували питання про потребу дослідження побуту робітників. За прикладом видатних російських революціонерів-демократів І. Франко розглядав етнографічне дослідження сучасного йому народного побуту як засіб викриття експлуататорського ладу і допомоги народові в його боротьбі за соціальну справедливість. Франко гостро критикував буржуазно-націоналістичну тенденцію деяких українських етнографів, які в своїх працях ігнорували сучасність, що характеризувалася гострою класовою боротьбою, захоплювалися старовиною, ідеалізували культуру і побут минулого. Починаючи з 70-х років ХІХ ст., І. Франко знайомиться з побутом робітників Борислава. В ті роки бориславська нафтова промисловість характеризувалася низьким рівнем виробництва, відсталою технікою, злиденною заробітною платою, відсутністю охорони праці, а звідси й великою кількістю нещасних випадків серед робітників. Наприкінці 70-х років Франко докладно вивчав побут і життя львівських робітників-друкарів.

Детальний розгляд побуту робітників у всіх його проявах привів Івана Франка до висновку про несправедливість того соціального ладу, за якого трудящі, що виробляють оксамит, шовк, тонкі полотна, ніжні мережива, самі змушені ходити в лахмітті, будуючи палаци, — жити в трущобах, сіючи пшеницю, — їсти висівки. Тому етнографічні спостереження, нариси і статті письменника мали революційне спрямування, підривали капіталістичні устої.

На основі конкретних етнографічних матеріалів Франко показав руйнівний вплив капіталізму на сімейне життя трудящих. Зокрема, він один з перших серед етнографів відмітив винятково важкі умови побуту жінок-робітниць.

Разом з тим І. Франко бачив, як колективна праця на фабриках, загальні злидні, капіталістична експлуатація об'єднували робітників, організовували їх для спільної боротьби, як під впливом цього змінювався і побут робітників.

Історіографічні праці І. Франка в галузі етнографії і фольклору стосуються головним чином Галичини. Най-

більш визначною з них є його стаття «Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в.».

Характерною особливістю Франка — історіографа етнографічної науки — є оцінка всіх явищ в органічному зв'язку із загальним суспільним розвитком народу, із загальним розвитком його науки і культури.

Багато уваги приділив Франко створенню наукового методу етнографічного дослідження. Він старанно вивчав і критично розглядав існуючі в той час у гуманітарних науках теорії, методи і школи. Вказавши на позитивні і негативні сторони міфологічної, міграційної, антропологічної та інших шкіл, Франко вимагав відтворювати минуле народу не за вигаданими схемами, а за документами і на основі фактів.

На противагу українським буржуазним націоналістам І. Франко на етнографічному матеріалі показав єдність матеріальної і духовної культури народу на території всієї України і наявність у ній спільних рис з культурою братнього російського народу. Цим самим він рішуче спростував буржуазно-націоналістичні вигадки про начебто природжений індивідуалізм і повну відрубність побуту і культури українського народу.

Вся діяльність Франка-етнографа свідчить про те, що він на новому етапі суспільного розвитку — в період зростання капіталізму — в економічно і політично відсталій Галичині не тільки сприйняв слідом за Т. Г. Шевченком кращі традиції російської прогресивної етнографії, але під певним впливом марксизму і робітничого руху розвинув їх і відстояв у боротьбі з буржуазно-ліберальними і націоналістичними тенденціями.

Викриваючи гострі соціальні суперечності в суспільному житті Галичини другої половини ХІХ ст., Франко одним із перших дослідників в історії української етнографії поставив етнографічну науку на службу інтересам народу.

Вивчення етнографічної спадщини Івана Яковича Франка є актуальним і науково важливим завданням радянських етнографів. Славні традиції видатного письменника-етнографа у висвітленні побуту та культури робітників і селян можуть і повинні бути творчо використані нашою радянською етнографічною наукою.

ЗМІСТ

Вступ	3
Хронологічний огляд спадщини І. Франка в етнографічній науці	10
І. Франко — дослідник побуту і культури селянства періоду капіталізму	33
Робітничий побут в етнографічних дослідженнях і публіцистиці І. Франка	79
Деякі питання теорії та історії етнографічної науки в працях І. Франка	103
Висновки	115

Мариула Феодосіївна Ломова
Этнографическая деятельность И. Франко.
(На українском языке)

*Друкується за постановою Українського державного музею етнографії
та художнього промислу Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва М. М. Пилинський

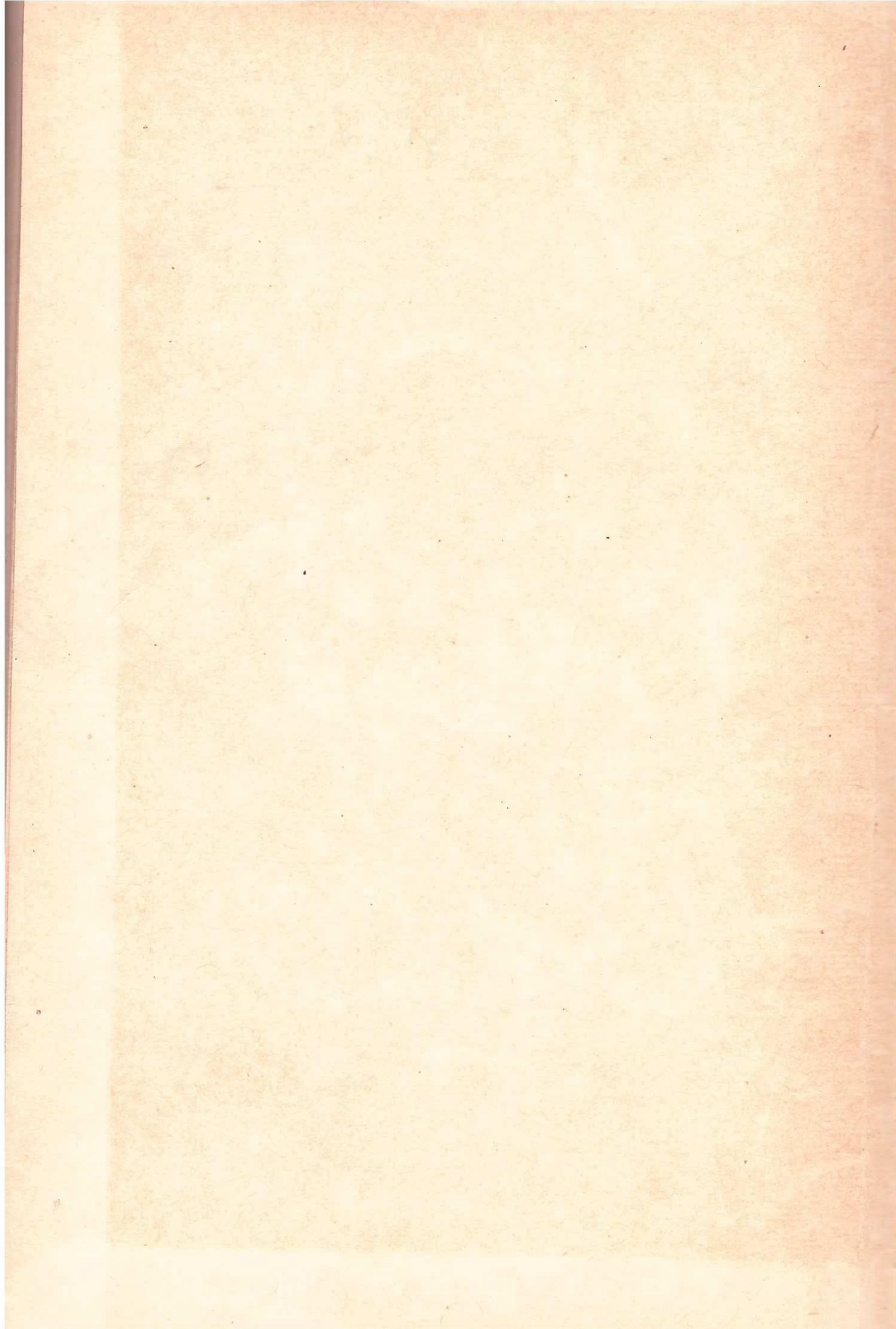
Художньо-технічний редактор В. П. Кузь

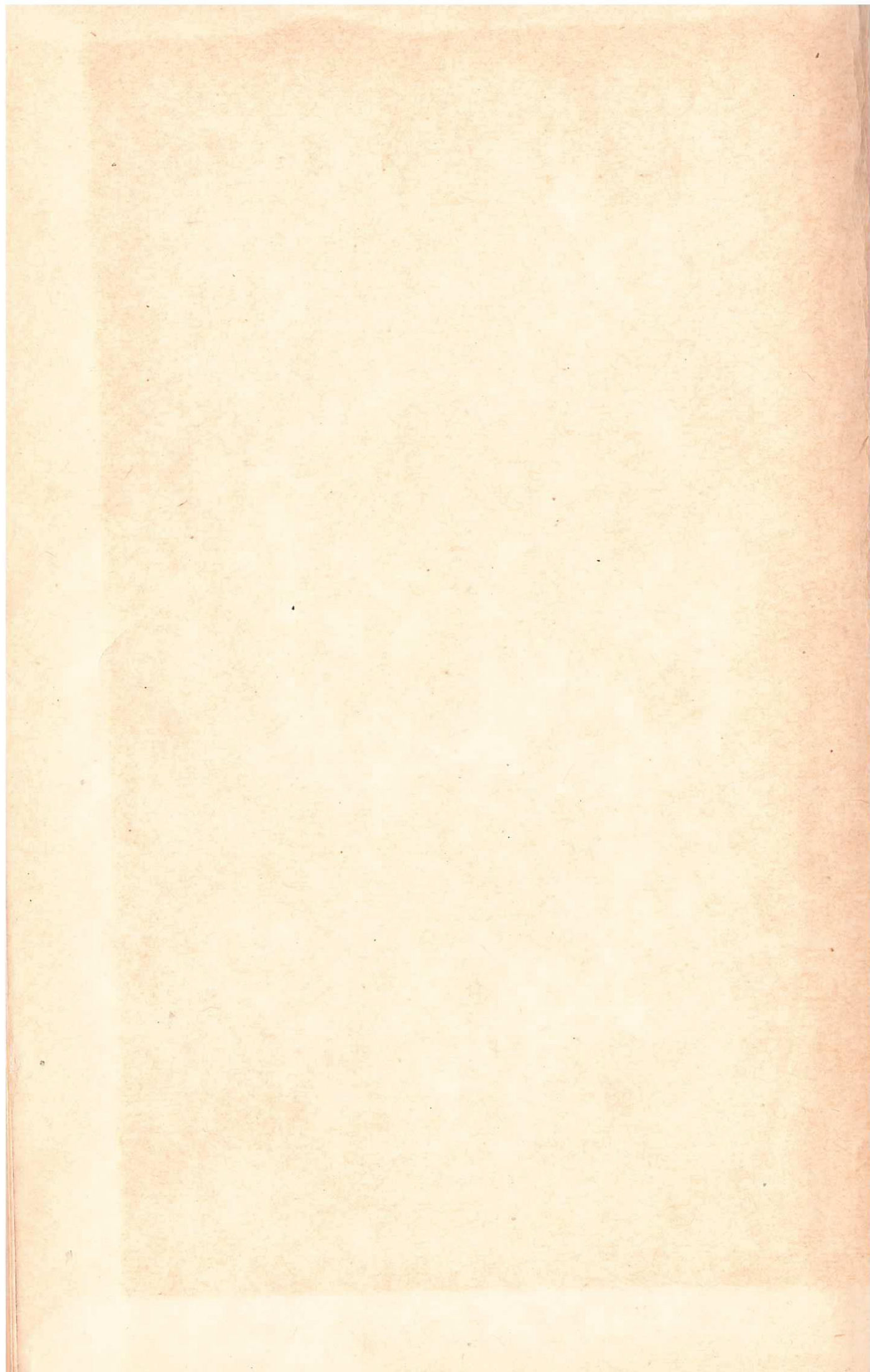
Коректор А. О. Колесникова

БФ 17815. Зам. № 326. Вид. № 178. Тираж 1500. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Друкарських аркушів 6,15. Обл.-видавн. аркушів 6,8. Паперових аркушів 1,875.

Підписано до друку 15. X 1957 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11.

5 крб. 10 коп.